שתי שכונות, שתי הנצחות

על דגמי הנצחה שכונתיים בבית הכרם ובקריית היובל

ישראל רוזנסון

הַחוֹקֵר הַזֶּה שׁוֹטֵט בַּדְּרָכִים
הַמְּקֻבָּלוֹת בְּמֶחְקָר מִסּוּג זֶה
הוֹבִיל בְּכָלָל לִלְבּוּן עֲרָכִים,
וְלָכֵן הַתּוֹצָר הֻגְדַּר כְּרָזֶה,
אַךְ לְפֶתַע יִפְעַת שְׁכוּנוֹת רְדוּמוֹת
הִתְפָּרְצָה מִבַּעַד לְסִדְקֵי הַשָּׁנִים
וְהַזְּמַן שֶׁנִּשְׁחַק בָּרָא מְקוֹמוֹת
שֶׁטָּבְלוּ בְּאָפֹר שֶׁל בָּאֵין מִתְבּוֹנְנִים
(מַסְקָנוֹת: דּוֹרוֹת עוֹד יִתְמַהּוּ,
אֵיךְ בְּכָלָל נוֹלַד זִכָּרוֹן בְּרַעַשׁ כְּרָכִים.
וְאַגַּב, הַחוֹקֵר הַזֶּה,
נוֹתַר אַחַר כָּךְ כְּיֶלֶד הוֹזֶה.
כְּמוֹ כֵן, נוֹתְרוּ שְׁכוּנוֹת וּקְצָת חוֹמוֹת.
וּבָעִקָּר, נוֹתְרוּ זְמַנִּים הַרְבֵּה זְמַנִּים).[1]

---

1 החוקר הזה מבקש להודות לדפנית בירון, ספרנית במכללת דוד ילין, נכדתו של אחד מן המייסדים חנינא מזרחי המתמחה בזיכרונות בית הכרם, לד"ר עופרה מייטליס ממכללת אפרתה, לנעמי שוט - תושבת ותיקה בבית הכרם, פעילה בעמותת 'בית הוועד הישן' וחברת מערכת ביטאון השכונה 'עת הכרם', לאפרים שלין - אף הוא נכדו של מייסד הפעיל מאוד בענייני הנצחה ושימור, לשלמה גולדברג מהספרייה הלאומית ולרב דוד שמחון, רבה של קריית היובל, על עזרתם מאירת הפנים. תובנות וכלי מחקר שהציע ד"ר יוסי שפנייר מרווים את שורותיו של מאמר זה. הזיכרון, אכן, מוליד ערכים של הכרת תודה עמוקה!

שתי שכונות בירושלים

בשורות שלהלן ייבחנו דפוסי הנצחה וזיכרון הקשורים בעיקר בשטח ובנוף בשתי שכונות של ירושלים: בית הכרם וקריית היובל. הנחתנו היא כי ההיכללות הברורה בתוך המרחב העירוני של ירושלים מחד גיסא וההבדל הניכר בין סיפור קורותיהן מאידך גיסא יוצרים מתח ומורכבות בכל הקשור בדגמי ההנצחה שרווחים בהן. לו יצויר תייר המתבונן ביסודיות ובהפרש זמן קצר בתוואי השטח והנוף האורבאני בשתי השכונות הללו (דמויות כאלו אינן נדירות במיוחד בעיר תיירותית כירושלים), יקבל הלה קרוב לוודאי התרשמות שונה לחלוטין לגבי הדרך שבה משולבת בשטחן מגמת ההנצחה הרווחת כל כך בערי ישראל. העיקרון העומד ביסוד קביעות מקדימות אלו איננו בגדר חידוש גדול; רבים חשים בכך גם מבלי שייעזרו בקביעות מדעיות כאלה או אחרות. אשר על כן לא נרחיב כאן ברקע תיאורטי; נסתפק באפיוניו הקולעים של חוקר 'עירוניות' ותיק וחשוב - רוברט פארק, שנכתבו לראשונה בשנת 1925, וחרף הזמן שחלף לא נס ליחם, ויש בהם כדי להוות מצע בסיסי לדיון שלהלן:

> במרוצת הזמן, כל חלק ורובע של העיר מסגל לעצמו משהו מן האופי ומן התכונות של תושביו, ורגשות האוכלוסייה המתגוררת בכל אחד ואחד מהם, מותירות בו, באופן בלתי נמנע, את עקבותיהם. משמעות הדבר היא הפיכת מה שהיה ביטוי גיאוגרפי בלבד - ל'שכונה', כלומר, למקום בעל רגשות, מסורת והיסטוריה משלו. בשכונה הזאת נשמרת בצורה כל שהיא המשכיות התהליכים ההיסטוריים; העבר כופה את עצמו על ההווה, והחיים בכל מקום מתנהלים לפי מומנטום עצמאי, בלתי תלוי פחות או יותר במעגל הגדול של החיים ושל האינטרסים סביבו.[2]

אכן, תופעת היווצרות השכונות בירושלים שיסודותיה נעוצים, בין השאר, בגיאוגרפיה ההררית שלה - גאיות שאינם נוחים לבנייה המפרידים בין שטחים גבעתיים - בולטת באופן מיוחד בהקשר הנידון. מקובל לציין כי בית הכרם הוקמה בשנת 1925 (למעשה, תחילת הבנייה - 1922; 29 בתים - מאי 1924; 69 בתים - דצמבר 1927; הקמת הסמינר - 1929), כשכונת גנים מבודדת רחוקה למדיי מירושלים. אופייה האנושי המקורי היה מיוחד (הייתה ידועה בשם 'שכונת המופ"סים': 'מורים, פקידים, סופרים', וככזו התקבעה גם בספרות ובפולקלור[3]),

2 פארק, העיר, עמ' 46.

3 כשבפולקלור עסקינן, בני דור המייסדים הטיבו לדעת כי 'מופסים' היה כינוים של חברי המפלגה הקומוניסטית ומה גדול היה הפער בין אותה מפלגה לרוח הציונית-פטריוטית ששרתה על בית הכרם.

והתנהלותה בכל הקשור לחיי היומיום הייתה עצמאית במידה רבה. הגם שאופייה היסודי נשתנה במהלך השנים, קווי המתאר הגיאוגרפיים שלה נותרו בעינם, לא מעט ממאפייניה האנושיים-חברתיים נשמרו, ואין ספק שחרף השינויים, נותר בה עד היום משהו מן האופי הייחודי של העבר המשפיע על צביונה האנושי, החברתי והתרבותי.[4]

קריית היובל הוקמה בשנת 1950 כמעבָּרה על שטחו של הכפר בית מזמיל שנכבש במלחמת השחרור (הבתים הראשונים היו מוכנים למגורים ב־1954). בשנות החמישים, ובתחילת שנות הששים היא קלטה עלייה מגוונת והוקמו בה שיכונים אופייניים לאותה עת. חלק מהתושבים שסבלו מקשיי קליטה והתאקלמות עסקו במלאכות שונות, כמו למשל בייעור ובעבודות יזומות למיניהן, וחלקם התקשו במציאת פרנסה הולמת.[5]

מבחינת הזיקה למטרופולין (ספק אם בהקשר הנידון ראוי להשתמש במונח זה לגבי ירושלים), אפשר לומר כי בשתי השכונות בלט מאד הריחוק מהמרכז (אגב, חברת התחבורה הירושלמית 'המקשר' נוסדה בגין הצורך ליצור קשר עם בית הכרם!). היום ניתן לדבר על רצף עירוני בין כל אחת מהשכונות הללו לבין מרכז העיר, אם כי במקטעים שונים שלו הוא עדיין נקטע על-ידי שטחים לא בנויים.[6]

במקרה של קריית היובל, מבנה השכונה, והדברים נפוצים למדיי גם בשכונות חדשות אחרות בירושלים, חיזק במידה מסוימת את ההיבדלות הזו; מרקם הדרכים הפנימיות

4 בית הכרם תאופיין מן הסתם בפי רבים, עד היום, כנושאת אופי חילוני שתושביה הם בעלי מקצועות חופשיים. במסגרת זו אין לנו עניין להעמיק בכך, אך מכיוון שבתדמיות עסקינן, ראוי להעיר בדבר האופי החילוני. מורשת השכונה מוצגת ב'ויקיפדיה': "[...] בנוסף, בשל אופייה החילוני של השכונה נקבע כי לא יוקם בה בית כנסת, על אף שברבות הימים השתנה חוק זה וכעת ניצב לו בית כנסת מרכזי בשכונה". ראובן גפני התייחס לדימוי זה והסביר כי בית הכרם אין דינה כשכונת בורוכוב בגבעתיים (שבה הייתה ההתנגדות עזה להקמת בית כנסת): "[...] מפני שירושלים אינה גבעתיים. אומנם השכונה הוקמה בראשית שנות העשרים על-ידי מורים, פקידים וסופרים בעלי הכרה עברית - לאומית וחילונית בעיקרה, ועם מייסדיה כמעט שלא נמנה חבר דתי אחד. אלא שמטבע הדברים, פועלים או חלוצים חילוניים המחליטים לבנות את ביתם דווקא בירושלים, אינם זהים בהשקפותיהם ובדרכי פעולתם לאלו שבשפלה, ואולי משום כך הוקם בית הכנסת בלא כל קושי מיוחד, אומנם גם - לפחות בתחילה - ללא כל תמיכה מסודרת מצד ועד השכונה" (גפני, מאבק).
יש מן העניין להציג בקצרה את הציונות בשירו הנוטה להיתולי של קדיש יהודה סילמן ממייסדי בית הכרם - 'נא הגידי ילדתי', ששורות הפתיחה שלו מלמדות על פער הדורות ביחס לציונות: "נא הגידי ילדתי / נא הגידי חמדתי / איך תיסעו לארץ ישראל?" באחד מבתיו: "אין שם בית, רק מרפסת / התפלל - אין שם בית הכנסת / איך תיסעו לארץ ישראל? / כל עובד - עובד אלוהים הוא / שחק שם בית אל נעים הוא, רק לארץ ישראל!" (סילמן, לכו נרננה, עמ' מה). הוא, ללא ספק, מרחיב את מושג התפילה ומפקיע אותה מחזקתו של בית הכנסת.

5 על צדדים שונים של בנייתה, תכנונה ועתיד הפרויקטים שנבנו בתחילת הדרך ראו: לוי-שחם ובן דב, משיכון לשכונה, עמ' 54-59.

6 למשל 'עמק הצבאים' מפריד בין רמת שרת לבין גבעת מרדכי. אזור כביש בגין היוצר סביבו שטח פתוח משפיע על הנוף העירוני.

מאורגן במעין כבישי טבעת אליפטיים שאינם מאפשרים יציאה קצרה ופשוטה מן השכונה אל הדרך המקשרת למרכז. לעומת זאת רשת פנימית של כבישים צרים ונתיבי הליכה, הגם שחלקם תלולים למדיי (במדרגות), המאונכים לכבישים הפנימיים, מאפשרים טווח קשר קצר יחסית בין רחוב לרחוב ובינם לבין המרכז השכונתי. בשכונה היה גוש של מבנים ארעיים שכונה בשנותיה הראשונות ה'אסבסטונים' (האסבסט היה חומר בנייה חשוב בהם). יסוד בולט שנותר בנוף העירוני עד היום הוא מבני השיכונים הארוכים והלא-גבוהים מהסוג שנודע בכינוי 'בלוקים', ובהיותם גדולים וארוכים כונו 'שיכוני רכבת'. כסביבת מגורים ראשונית הם יוצרים השפעות מנוגדות: ניתוק אנושי מחד-גיסא, זאת מכיוון שמדובר בכניסות מרובות ל'בלוק' אחד והמגע הישיר של 'דלת מול דלת' ושל 'חדר מדרגות' אחד מצטמצם למספר קטן יחסית של משפחות; ומאידך גיסא קיום משטח כניסה ארוך משותף לכניסות רבות מאפשר מפגש, בעיקר של ילדים. באזורים מסוימים של קריית היובל היו שטחים פתוחים, בעיקר משום שלא נבנו, ומהם שהפכו לגנים; לעומתם באזורים שנבנו נוצרה צפיפות דיור גדולה. המרכז השכונתי מתאפיין בפונקציונאליות: הוא כולל מספר בתי מסחר ועסק קטנים, השטח הפתוח הירוק באזור המרכז קטן מאוד, והוא מוקף משלושת עבריו בבניינים ארוכים - 'בלוקים'.[7]

בית הכרם שונה מקריית היובל במאפיינים אורבאניים שונים. במבט אל השכונה כמכלול מובחנות כניסות ברורות מכיוון הדרך הראשית, לימים רחוב הרצל (להלן). במבט אל רחובותיה - בבית הכרם מתוחים רחובות ארוכים ומעוקלים המתחשבים בטופוגרפיה, אך יש גם שדרת גנים מרכזית (מ'בית הוועד' לכיוון רחוב הרצל), ויש גם רחובות תלולים המקשרים בין הרחובות מהסוג הראשון. כללית השטח של בית הכרם נושא אופי ירוק, יש שיאמרו 'כפרי' (אני ער לשימוש האליטיסטי שנעשה היום במונה הזה). אומנם, אותו השטח הצמוד לבתים, שעל פי תוכניות המקור אמור היה להיות חקלאי, הלך והצטמצם במהלך השנים, בעיקר בגין תיקון תקנות בנייה שאפשרו הרחבת שטח בנוי נתון והגבהתו, אך בכל זאת משהו ממנו נותר. צפיפות הבנייה נותרה נמוכה באופן יחסי. בעברה הרחוק, מרכז חשוב של השכונה

7 סמי שלום שיטרית תיאר את סוג הבנייה הזו בשירו: 'הילדים דוברים שפת ילדותי': "[...] אני מחדד את עיני / לראות / יפי הנשים המרוקאיות / בבלקונים המתורסים המסורגים / סורג על תריס סורג על תריס / בבלוקים העגומים האלה / שגרנו אז, / והן יפות כאז / בבלוקים כאז, / העגומים כאז. / לעד הזיכרון / חריף כתמונה אבודה. / רק לילדים קולות / ופני הנשים שמחות". (שטרית, שירים). בשירו של דן אלמגור 'ירושלים שלי' המציג דמויות על-פי שכונות: "[...] אמר הסנדלר משכונת קטמון: / ירושלים שלי / היא שבע שנים של גשמים בבלקון / שיכון בלי חנות, אוטובוס בלי חשבון / שבת הצגה ראשונה באוריון / גם קטמון ג' היא בשבילי / ירושלים שלי...".

היה 'בית הוועד', שהיה בעיקרו מרכז תרבותי-רוחני, ומעליו נמתחת שדרה ובה גן זיכרון - 'גן העשרים' שהוקם אחרי מלחמת העצמאות. עם התפתחות רחוב הרצל הלך המרכז והתבסס באזור 'ככר דניה' (אזור חנויות היה שם גם על-פי התוכנית הישנה), והיום יש מרכז נוסף סמוך לבית החולים שערי צדק; אלו הם מוקדים מסחריים לכל דבר ועניין.

על מודעות ועל תודעה - מבט ספרותי

שכונה, לפי דבריו של רוברט פארק שהובאו לעיל, מתייחסת גם 'למקום בעל רגשות, מסרים והיסטוריה משלו'. בית הכרם נושאת מיום היווסדה מורשת של מודעות עמוקה לייחודה הרעיוני ולמעמדה הרוחני. אומנם, מבחינה תפקודית, דגמי המבנה הפיסי והמסגרת היישובית היו משותפים לה ולעוד מספר 'שכונות גנים' כדוגמתה, אך ייעודה להיות שכונה לאנשי רוח מסוגים שונים היה ברור מלכתחילה. לעובדה זו היה ביטוי ניכר בעיצוב התדמית בספרות.[8] גם לקריית היובל נוצר ביטוי משלה בספרות, אך הוא החל לבצבץ מאוחר יחסית ומתבטא באופן שונה. לצורך דיוננו, נדגיש כאן מספר קטעים ספרותיים שנתפרסמו לאחרונה המשקפים מודעות מתמשכת למקום - המקומות הנידונים, בהקשרו הראשוני. ספרותית, שני התיאורים מתייחסים לנקודת המבט של ילדים בסוף 'שנות החמישים'. כאמור, השכונות עצמן שונות מאוד היו זו מזו, אך הנוף ההררי שביניהן דומה. מאיר שלו מתאר ב'יונה ונער' את בית הכרם, וכשאלומות האור של מחקרנו מכוונות לשאלות של מודעות ותודעה מקומית, יש מן העניין לציין כי במשפחה שלו, חרף ההבדלים המהותיים בין דרך הכתיבה של האב לזו של הבן, ממשיכה בית הכרם לעורר עניין. מאיר שלו הוא 'דור שני': גם אביו, יצחק שלו, מקדיש שורות נלבבות לבית הכרם, מדגיש את סגוליותה, ובעיקר מאפיין את ה'טיפוס'.[9] כך מאיר שלו:

8 דוגמה נאה היא הקטע הבא הלקוח מ'מצבה': "קרה המקרה ואקלע האי גברא לאתרא שלנו,/ פינה הררית נפלאה בסביבות ירושלים,/שם פרבר חדש אז נבנה בשביל כלי הקודש, בני מינך:/ מורים ופקידים וסופרים, טלית שכולה תכלת./ בינות לסלעים רסוקים, באבק השריפה רטושים,/ מנופצי הלמות עמלים ונקובי מקדחי פלדה,/ בתום הבהיקו עליזים וצעירי אורנים הוריקו. [...]" (שמעוני, האידיליות, עמ' 325).
קדיש יהודה סילמן ממייסדי השכונה, בשירו 'ארצי' המוקדש במישרין לבית הכרם: "[...] את שכונתי בסביב ירושלים,/ פה הריק הם השומרים: / פה כרמיך בזיו השמים / ואחי בך בוצרים זומרים. / כיונים צחורות הלוא הם בתיך / הנה באו ביעף מאז; / ודמי הזוהר על גאיותיך, / עולמך פה עלוף הרז / שירת הקדם בלט אשמעה / אבן אבן תשיר מקיר / הבית, הכרם - שירה נאה,/ לחיי העתיד השיר / [...]" (סילמן, לכו נרננה, עמ' מט).

9 יצחק שלו, פרשת גבריאל תירוש. "[...] השכונה שבה גדלו שלושתם, שכונת בית הכרם שבאותם ימים הייתה מבודדת לחלוטין משאר חלקי העיר וטובלת בדממה זו של ריחוק שרק היא מטפחת בלב השרויים בה, אותה

[...] הלכנו אחרי. ירדנו מרחוב ביאליק דרך הגן הקטן שהקימו אנשי שכונת בית הכרם לזכר בניהם שנהרגו במלחמת השחרור, וברחוב החלוץ פנינו שמאלה.[10]

[...] אחרי מגרש ומוסך של אוטובוסים, קירח וטרשי וצדו הימני שיכונים, חלפנו על פני בית אבן קטן, מוקף גפנים. לרגע קיוויתי שזה יהיה ביתנו החדש, אבל אנחנו השמאלנו לרחוב צר וקצר וירוק. 'זאת השכונה החדשה שלנו', אמר אביכם [=כינוי האב], 'שכונת בית הכרם', 'פה מימין למעלה בית הספר החדש שלכם, ופה נפנה שוב שמאלה, זה הרחוב החדש שלנו, רחוב ביאליק, והנה הבית החדש שלנו בדיוק ממול'. עצרנו ליד בית שהיו לו כניסה אחת, שלוש קומות, שתי דירות קטנות תחתונות וארבע דירות גדולות עליונות. שאלתי אותך: 'זה ביאליק מבית הקברות בתל-אביב', ואת אמרת רק 'כן'.[11]

גם סיפורו של חיים סבתו 'בואי הרוח' עוסק בהתאקלמות של ילד בשכונה חדשה בקרית יובל;

[...] כמה חודשים קודם לכן עלינו ממצריים לשיכון עולים בבית מזמיל, ליד המעברה של האוזבסטונים. לא היינו מורגלים לקור הירושלמי. [...] והאוטובוס, הגיע או לא הגיע. אם הגיע היה עמוס ודחוק, או עצר או לא עצר. התחנה הייתה מלאה. פועלים קשי יום עמדו בפנים יגעות, מבוססים בשוליות בתחנה המוצפת, מתחננים לנהג בתנועות ידיים ובצעקות שיעצור כדי שלא יאחרו לעבודה. סוף סוף זכו לכמה ימי עבודה בקרן הקיימת. מייערים את הר הרצל [...].[12]

[...] לאחר נסיעה מייגעת הייתי יורד בתחנה ליד עץ החרוב הזקן שבכיכר הרצל וצועד במעלה רחוב הפסגה בבית וגן, דרך מפעל השיש ומרתפי התעשייה הצבאית, עד לבית תלמוד-תורה. אותם ימים היה הר הרצל קרח, לא עץ ולא בית. בחורף היו רוחות קרות

נטייה לשכנות טובה ולרעות של אמת. רעות זאת, שהייתה נחלתם של תושבי בית הכרם הראשונים, הונחלה אף לבניהם ולבנותיהם. אותו דור של 'בית הכרם' שהשלושה נשתייכו אליו הצטיין בתכונות מיוחדות שלא נודעו בקרב שכונותיה הצפופות של ירושלים בימים ההם. אבותיו שהניחו את העיר ובאו לגור בין הטרשים הניחו אחריהם לא מעט מסרחונה, בטלנותה ואזלת-ידה של ירושלים הישנה, ויסדו בחריצות כפיים פינה חדשה מפולשת ומשמעות עצי נוי ועצי פרי [...]" (שלו, גבריאל תירוש, עמ' 39-40). הטיפוס של 'יליד' בית הכרם עולה במקומות רבים, למשל: "לוליק היה בית כרמי [...] אלא בית כרמי למופת [...] התחיל מדדה בזהירות אל הערסל התלוי בחורשת האורן של חצר ביתו, כדי להיות קרוב ככל האפשר אל הטבע: שהרי 'בית כרמי' שאינו 'מעורה בטבע' במידה זו או אחרת, חייו אינם חיים [...]" (האזרחי, עיר אבן ושמיים, עמ' 148).

10 שלו, יונה ונער, עמ' 30.

11 שם, עמ' 52.

12 סבתו, בואי הרוח, עמ' 9.

מנשבות ממערב מכיוון עין כרם, וגשם זלעפות הצליף על פני בכוח כל הזמן [...].[13]

[...] שניהם גרו באותו בית, הבית הראשון ליד הרחוב הלבן. כך קראנו אז לרחוב מפני שזמן רב עמד לא סלול. לימים, ערב בחירות, סללו אותו וקראו את שמו רחוב ניסן. היהודים המצרים חשבו שהוא נקרא על שם החודש שבו יצאנו ממצריים, ההונגרים אמרו שהוא נקרא על שם ציוני חשוב מהונגריה. רחוב ניסן מחבר את רחוב אורגואי לרחוב יאנוש קורצ'ק. אמא ספרה לי שרחוב אורגואי נקרא לכבוד מדינה שהצביעה באו"ם בעד הקמת מדינת היהודים, ובתש"ח הייתה המדינה הראשונה בדרום אמריקה שהכירה במדינת ישראל. אף אחד לא יודע למה. אבא אומר שזה היה נס. אומרים שלנציג של אורגואי באומות המאוחדות נגלה בחלומו זקן אחד ואיים עליו שיצביע בעד, ואם לאו - חייו בסכנה. את השם קורצ'ק לא ידעה אמא להסביר לי [...].[14]

דומה כי בהשוואה שהוצעה כאן בין ההתייחסות הספרותית - האחרונה הידועה לכותב שורות אלו - לשתי השכונות, מתגלמים הבדלים יוצרי תודעה. כמו אצל סופרים ומשוררים רבים עד מאוד שקדמו לו, בית הכרם ממשיכה להיות מכונה אצל מאיר שלו כך, בשמה המקראי המשקף את הפן החקלאי שהיה אמור להיות לה (להלן), וגם את היותה מקום עצמאי[15] - כזו הייתה בתקופת המקרא - סמוך לירושלים (להלן); לעומת זאת קריית היובל הנושאת שם ציוני למהדרין מכונה עדיין בסוף שנות החמישים, כמעט עשור לאחר הקמתה, 'בית מזמיל' על שם הכפר הערבי ששכן בשטח זה. (אומנם, 'ייאמר לזכות' קריית היובל, כי בניגוד לשכונות אחרות בירושלים שהוקמו אחרי מלחמת השחרור ובפי העם נותר שמן הערבי,[16] שכונה זו "נפרדה" מבית מזמיל לגמרי, ושמה בישראל נשאר 'קריית היובל').

13 שם, עמ' 10.

14 שם, עמ' 29-30.

15 בתקנות בית הכרם (פותחות בפסוק "נקום ונבנינו", נחמיה ב, יח), "מטרות האגודה: א) לייסד שכונה עברית בקרבת ירושלים" (קלוגר, שכונות, עמ' 228).

16 השמות בקעה, טלביה, מלחה, קטמון, מופיעים עדיין - חלקם בסוגריים - בשלטים החדשים של עיריית ירושלים המציינים את השכונות.

גם ההבדל בתיאור 'הסביבה הקרובה' ברור. בבית הכרם של מאיר שלו מוצג בית מגורים קטן, אולי כבר לא בסגנון הבתים הכפריים הראשונים של שכונת הגנים, אך משהו מהאופי הפרברי המיוחד על ניחוחו הכפרי ודאי נשמר בתיאור; בית בשכונה ולא בשיכון; ומעניין, השיכון אצל מאיר שלו דווקא קיים, אך ממוקם רק בדרך לבית! השיכון אינו הבית! לעומת המעברה, האחרת, בשכונה לגמרי אחרת, שהפכה רק אחר כך לשיכון. אמת, גם בפרצי הקור הירושלמי שאותו היטיב לתאר, זכה המקום הזה אצל סבתו ללא מעט חום אנושי, אך עדיין נותר בו משהו מהניכור הידוע ביצירות אחרות על קריית היובל.[17] ההסבר לשמות הרחובות בשתי היצירות ברור לחלוטין. אשר לבית הכרם, 'ביאליק' - הרי הוא בדיוק 'אותו ביאליק הידוע מתל-אביב'; ידוע גם לילד! לכל היותר צריך תזכורת קצרה! אך השמות המוזרים של רחובות 'בית מזמיל' שבשלהי שנות החמישים עדיין לא היו ידועים כלל בציבור הרחב (במפת ירושלים קנה מידה 1:10,000 מאמצע שנות החמישים מסומנים תוואי הרחובות בשכונה אך ללא שמות!), אינם מוכרים לגיבורי הספר של הרב סבתו וזוכים לפרשנויות דרשניות מרחיקות לכת.

בהקשר זה צפות ועולות שורותיו של יהודה עמיחי: "עכשיו עברו ימי הזיכרון. הפער בין שמות הרחובות ובין הגרים בהם הולך וגדל והתקווה מתרחקת מן המקווים".[18] אכן, יש מצבים של פער תודעתי עמוק בין הרחוב שמהות חשובה שלו יצוקה בשמו, לבין דייריו, שמסיבות כאלו או אחרות, אינם חווים זאת! דיירים שעבורם שם הרחוב הוא מסמן חסר משמעות, או פתח ליצירת מסומנים חדשים לגמרי.

17 ב'המצב השלישי' של עמוס עוז (ירושלים 1990), ואצל אלברט סוויסה 'עקוד' (תל אביב 1990), מועמדות קריית היובל ועיר גנים במונחים של 'קצה העולם' שהחיים בתוך 'מפלצות בטון' מתקשרים לסטריאוטיפים של ישראלים שורשיים ושל עולים חדשים. אלכס זהבי מסכם את השוואתו בין שני הספרים: "בגיל חמישים וארבע חוזר פימה ל'מולדתו', לבית אביו ברחביה, ובשיבה מאוחרת זו ינסה להתחיל במקום שנטש והחמיץ שלושים וחמש שנה קודם לכן, [...] ואילו גיבוריו של סוויסה ימשיכו לתהות בלבירנתים של חדרי מדרגות, כבישים ודרכים עוקפות, [...] גלותו של פימה היא גלות ה-wasp, שנותק מבית האחוזה ועבר אל הרובע הפרולטרי. גלותם של גיבורי 'עקוד' היא גלות המהגרים שלא מצאו דרך לפרוץ את מבני הבלוק הסוגרים עליהם אלא אל שדות הגרוטאות, התיל ושיירי מה שהייתה פעם מולדתם של אלו שקדמו להם. לעמוס עוז לא חשוב לבחון מהי קריית היובל כשלעצמה, שהרי לדידו של גיבורו אין היא אלא מקום מגורים ארעי - אף שהוא גר בו שלושים שנה. גם סויסה אינו עוסק בקריית היובל, רק הכלבים של בית מזמיל נזכרים בדרכו של עיוש לבית הספר, ואילו בית הקולנוע הנמצא שם מוצג כמנותק ממקום. בעיני גיבורי 'עקוד', קריית היובל היא מקום של 'ילדים', [...]" (זהבי, קריית היובל, עמ' 28).

18 עמיחי, פתוח, עמ' 24. מעניין בהקשר זה ניסוחו הנוטה לציניות של שמעון ספיר (הלחין נתן כהן) בפזמון 'רחוב הנשמות הטהורות': "לכל רחוב / יש שם פרטי / אשר מעיד על טיב יושביו / בכל רחוב / תלויים שלטים / על צדיקים ללא רבב".

תרבות הנצחה שכונתית

בשורות הבאות יושוו היבטים שונים של הנצחה תלוית מקום בדגש מיוחד על אלו שנפלו בקרב בשתי השכונות העומדות כאן לדיון על רקע ההבדלים ששורטטו ביניהן. במקום עסקינן, ומבין שלל ההיבטים המאפיינים מקום בהקשרים הנידונים, נצטמצם כאן לנושאים הבאים:

1. **שמות השכונות** - באיזה מובן הם מנציחים ובאלו הקשרים;
2. **שמות הרחובות** - עקרונית (מבלי להתעמק כאן בשירו של עמיחי שהובא לעיל), הענקת שמות לרחובות היא כלי אפקטיבי מאוד להזכרה מתמשכת של עובדות העבר החשובות ולפרשנותן בקונטקסט הציבורי הרחב של הזיכרון;[19]
3. **מבנים, אתרים** - נוכחותם של מבנים או אתרים ספציפיים הקשורים במישרין לפרשיות משמעותיות בעברן של השכונות, הזוכים להתייחסות מתאימה בזיכרון הציבורי, קרי, נוכחות של שילוט פיסי או הפניה ספרותית;
4. **אנדרטאות, לוחות זיכרון** - אנדרטאות ולוחות זיכרון לזכר אישים מן השכונות שנפטרו, או נופלים הקשורים במקום, או נופלים בקרב בני המקום;
5. **הקדשת מקומות** - גנים או מבנים ומתקנים שהוקדשו לזכר נפטרים או נופלים. לעתים הפרטים האמורים בסעיף זה נכרכים באלו שצוינו בסעיף הקודם.

טרם נבוא לסקור את האתרים הרלוונטיים בשכונות הנידונות, יש מקום להתייחס למספר הערות. הנצחה מהסוג הנידון כאן עשויה להיות מוקדשת למגוון אירועים ואישים. בהתייחס למציאות הישראלית, ניתן כמדומה להצביע על שני קטבים; האחד, הנצחה ביוזמת השכונה של גורמים הקשורים בה במישרין, והאחר, הנצחה של מי שאיננו קשור בה כלל, וביוזמה חיצונית - בדרך כלל תורם-נדבן חיצוני. ניתן גם לשער רצף מסוים ביניהם (תרומה של מי שקשור בעקיפין לשכונה, מי שקשור לירושלים ופעל בהכרח גם למען השכונה, תורם-נדבן הקשור לשכונה וכו'). בשורות הבאות נשתדל לתאר את ההנצחה השכונתית המקורית, זו המזכירה ביוזמתה את עברה ואת אישיה, אך הניתוח המורכב קמעה יזמין גם התייחסות לאפשרויות האחרות.

19 הנושא מוכר היטב לחוקר הזיכרון הישראלי ממחוזותיו שלו. בניסוחו של מעוז עזריהו: "המיקוח הפוליטי על גבולות המיתוסים הממלכתיים כולל את המיקוח על השליטה באתרי הזיכרון [...] שמות רחובות [...] ובאמצעותם מחדירים את המיתוס לרבדים היומיומיים של הפעילות האנושית [...]" (עזריהו, כוח הזיכרון).

התמקדות ברשימה זו מעוררת בעיה מתודולוגית. מה טיבו של 'השטח' הנידון. בעיקרו של תיאור, נתמקד ב'חוץ'; לא ניכנס כאן 'פנימה' לפינות הנצחה בבתי ספר, במתנ"סים או בסניפי תנועות נוער; על אף זאת דיוננו יחייב לגעת בהנצחה הקשורה בבתי כנסת הפתוחים לרבים, ובמקרה של בית הכרם גם במבנה המכללה - 'סמינר דוד ילין'.

מובן שבצד ניתוח הגורמים הספציפיים, כל אחד בפני עצמו, יש גם מקום לניתוח המארג האזורי של ההנצחה בכללותו. רוצה לומר, בהנחה שבהקשר הנידון השלם עשוי להיות גדול מסכום חלקיו, איזו תחושה אמור להעניק מכלול הגורמים שבשטח הנידון העשוי להצטרף לאחדות זיכרון אחת שיש בה סגוליות משלה.

כאמור, אנו נתמקד כאן בעיקר בגורמים שנמנו הקשורים ב'שטח' במובנו הגיאוגרפי הפשוט.

ברקע עומדת כמובן שאלת ה'זמן'; רוצה לומר, השאלה מה טיבו של המפגש אתם החורג ממפגש יומיומי אקראי. ככלות הכול, אתרי זיכרון מכל סוג שהוא עשויים לעמוד כאבן שאין לה הופכין, באין בוחן, בודק ומתבונן. בנקודה זו אמור להיכנס 'גורם הזמן' ולהתערבב ב'גורם המקום'. מה טיבו של 'גורם הזמן'? אפשר שמדובר בימי זיכרון מוגדרים, או ימי ציון מיוחדים המכוונים להתבוננות מעמיקה דווקא באתרים הנידונים; וכן בפעולות סיור ותיירות ספציפיות, שגם אם אינן צמודות בהכרח לתאריכים מוגדרים, הרי שבהיותן ממקדות פרק זמן מסוים ללימוד ולהתבוננות, הן משחררות מחישוקי השגרה. במסגרת מאמר זה לא נעסוק בכל אלו בהרחבה, נסתפק בעיקר במיפוי מצומצם של גורמי הזיכרון הקשורים בשטח ובניתוחם, ורק במקומות שנידרש לכך, נשלים בהיבטים הקשורים בזמן. מפגש עם השטח החורג מאקראיות סתמית כרוך בעיון בחומר כתוב על אודותיו; נתייחס אפוא גם למה שנכתב על חלק מן האתרים שיוזכרו כאן.

בית הכרם - הנצחה שכונתית - תיעוד

היותה של בית הכרם משופעת באתרי הנצחה הינה מן המפורסמות; גם ללא מחקר מסודר (וראו בהקשר זה את הערתו של מאיר שלו, לעיל), בולטת בית הכרם בהקשר הנידון בין שכונות ירושלים בפרט ובארץ בכלל. גם בשיחותיי עם העוסקים בזיכרון שמעתי לא-אחת ביטוי על ייחודיות בעולם כולו ודומה כי הדברים אינם רק הפלגה גרידא. להנצחה בשטח בשכונה יש גם היבט טקסטואלי; ראוי להקדיש לו הערה. בית הכרם שייכת לקבוצה לא-קטנה של סביבות בישראל שזכו לסקירה כתובה, לא רק על אודות תולדותיהן ומעמדן, אלא גם על מגוון המקומות הספציפיים המצוי בהן. בעיון בסקירות הללו עולה תמונה

של שכונה הבולטת בכל הקשור לתיעוד מדויק של אתרים בעלי משמעות לזיכרון של בית הכרם ושל אתרי ההנצחה שלה;[20] התיעוד עומד לרשות המתעניין גם במוזיאון הקטן שב'בית הוועד'. ההנצחה בבית הכרם חורגת אפוא מהשטח במובנו המצומצם.

נביא להלן מבחר מאתרי ההנצחה בשכונה מאורגנים לפי המפתח שהוצג לעיל.

1. שם השכונה והזיקה למקרא

כאמור, השם הוא מקראי ומקובל להסבירו על פי הפסוק: "ואת שער האשפות החזיק מלכיה בן רכב שר פלך בית הכרם הוא יבננו ויעמיד דלתותיו מנעליו ובריחיו" (נחמיה ג, יד; בית הכרם נזכרת גם בירמיהו ו,א; אם כי בהקשר שלילי, להלן). כהנחיה סמויה לקריאת השכונה דווקא בשם זה אפשר לראות את ניסיון הזיהוי של בית הכרם המקראית עם עין כרם הסמוכה, אם כי היום נוהגים לזהות את המקום המקראי עם 'האתר המלכותי' הסמוך לרמת רחל. בדברנו על 'הנצחה' חשוב להדגיש כי ההיצמדות לשם מקראי אופיינית מאוד לרוחה של הציונות המתחדשת.[21] במקרה הנידון יש לקריאת שם זו אופי מקומי גם בהקשר האנושי-חברתי, משום שהיא באה בעקבות הצעתו של קדיש יהודה סילמן תושב השכונה,[22] שלימים הוא עצמו זכה להנצחה בה בשם רחוב. הזיקה בין השכונה לפסוקי מקרא עולה גם מהפסוק שנבחר כמוטו לייסודה: "נקום ובנינו" (נחמיה ב, יח) הוא מופיע בפתח תקנות הייסוד, וכותרת לציור המפורסם של בניית בית הכרם של זאב רבן (תושב השכונה) המעטר את פרסומיה לאורך השנים.

2. שמות הרחובות

שמותיהם של רחובות בית הכרם משרתים בדרך כלל את הנצחת עברה.[23] בהקשר זה אפשר

---

20 דוגמה נאה היא החוברת המלאה והגדושה: 'סיורים בבית הכרם, בשכונת פועלים וביפה נוף'.

21 מזור, מקרא לציונות, עמ' 101-122.

22 פרשת קריאת השם זכתה לסיפור מבדח המלמד על בקיאותם הגדולה של בני הדור בתנ"ך: "א"מ ברכיהו הציע את השם שפיים נטו הרוב אחריו והתווכחו עם סילמן. פתחו את ספר ירמיהו וקראו בנגדו 'ועל בית הכרם שאו משאת, כי רעה נשקפה מצפון ושבר גדול' (ירמיהו ו, א). השיב להם: 'ואת שער האשפות החזיק מלכיה בן רכב שר פלך בית הכרם, הוא יבננו ויעמיד דלתותיו ומנעוליו ובריחיו' (נחמיה ג, יד) ולא הועיל, והוויכוח מתעצם. כשראה כי קרוב הוא להיות מנוצח דיפדף להם: 'ופראים עמדו על שפיים' (ירמיהו יד, 1), נענו לו בכתוב שלאחריו: 'עשה למען שמך'" (קדרי, בית הכרם, עמ' 26).

23 במאמר בספר 'בית הכרם - בת ארבעים' כותב ראובן סיון סעיף שכותרתו 'זיכרון בשלט': "[...] זיכרון עד לאופיה היצירתי של בית הכרם הוצג בשמות רחובותיה ואתריה, שנקבעו בימי בנייתה, ובייחוד בשלב היספחה לתחום עיריית הבירה. רחוב החלוץ שהובקע בין סלעים וצורים, הוא, כמדומה, הראשון בארץ שנקבע על שמו של החייל האלמוני, העובר לפני המחנה, הסולל והבונה ומרחיב הגבולות, בכל מקום ובכל זמן. במרוצת הימים נקבעו גם שמות רחובות על שם החלוצים לפי ענפי עבודתם העיקריים [...] הסוללים, החוצב, הסתת, הבנאי, המורה הסופר

לסמן מספר קטגוריות.

א) **רחוב החלוץ ורחוב המייסדים.** שמות אלו משקפים כמובן במישרין את גיבורי האידיאולוגיה הציונית. ב'מייסדים', מהדהדת המגמה המקומית; קרי, הפניה למייסדי השכונה וחיזוק המודעות להיות השכונה מיוסדת על-ידי 'מייסדיה', ולא על-ידי גוף חיצוני (ראו להלן גם בקריית היובל), וב'חלוץ' מובע הדימוי העצמי של המייסדים. השמות הספציפיים של המייסדים שהוענקו לרחובות בשכונה (להלן) מוסיפים תוכן ומשמעות לכינוי הכללי 'המייסדים'.

ב) **רחוב הבנאי ורחוב הסתת** מתייחסים לעיסוק תושבים ב'שכונת הפועלים' (למעשה חלק מבית הכרם) בחציבה. שני מעלות צרים בסביבה **רחוב החוצב ורחוב הסוללים** משתלבים בתמונה זו.[24] רחובות הנושאים שמות של מופ"סים מחד גיסא וכינויי בעלי מלאכה מאידך גיסא יוצרים מתח מעניין במרקם הכולל של הדימוי של השכונה ושל טיב הזיכרון שלה. החציבה והבנייה מונצחות בסמלה החזותי המובהק של בית הכרם - ציורו של תושב השכונה זאב רבן המעוטר בפסוק "נקום ונבנינו" (נחמיה ב, יח), בשירה הקשורה בה ובתיעוד ובמחקר על אודותיה.[25]

ג) **רחוב ר' בנימין, רחוב שלאיין, מעלות קדיש י' סילמן, מעלות חנינא מזרחי, רחבת יעקובי** ואחרים מכונים על שם מייסדי השכונה ונכבדיה.[26] המגמה של הענקת שמות שכאלו בולטת

והמייסדים בכלל. [...] על שמות יוצרים ובונים במעשה וברוח, שחיו ופעלו בבית הכרם: ח"נ ביאליק [...] א"א קבאק, שבמשעול שעל שמו בוודאי הגה את מיטב יצירותיו שנכתבו בשנות שבתו בבית הכרם; ב'משעול הצר' ו'שלמה מולכו', ר' בנימין איש הגות וברוך כישרון ספרותי, שליווה בפרי עטו את תנועת התחייה מימי ברנר ועד לאחר העשור למדינה, א"מ ברכיהו, מורה, סופר והוגה דעות, ח"ד שחר, מחנך וידיד הילד שמת בדמי ימיו בביתו בבית הכרם. ש' שלאין, מן המייסדים והפעילים בהקמת בית הכרם ובכינונה, י' רבינוביץ, איש ההתיישבות החקלאית בארץ, מ' כרמון, מחנך, סופר והוגה דעות, בייחוד בתחום המדיניות. י' אפשטיין, ('מעלות המחנך'), מחנך, חוקר, ממחיי הלשון, ח"א זוטא, מחנך וסופר, מחלוצי המורים ונאמני הלשון, ק"י סילמן, מחנך, סופר ועיתונאי, איש זמר והומור ושמחת יצירה. על שם מגינים ולוחמים נועזים נקראו גן אריאל [...] וגן העשרים [...]" (סיון, דור הולך, עמ' 229).

24 בשלטים הנוכחיים מוחמץ מעט האופי המקומי, מצוין שזה לכבוד בנאי ירושלים ולאו דווקא בית הכרם או שכונת הפועלים.

25 תקצר הירעיה מלפרט את הזיכרונות על אודות שפעת הסלעים והטרשים שעמדו לנגד בוני השכונה. אשר לביטוי האמנותי, למשל שירו של מרדכי טמקין הקשור בשכונה: "[...] אני הוא שעושה מגולם תכלת וקנין/; ומביאו בברית הקים באחדות ובנין./ אני הוא ששם לו טופס ותבנית אחידה/ ומצרפו למניין נדבכים בקרית-יה העתידה;/ ואני הוא שמקים את העולם מקדמתו השוממה,/ מאבנים אפורות וגלומות הנערמות לפני בערמה" (טמקין, שירי ירושלים, עמ' 35). הוא הקדיש שיר דומה גם ל'חוצבים'. בשניהם מובלט מאוד השיוך לבית הכרם.

26 סקירות עליהם מופיעות בספר 'בית הכרם בת הארבעים' (קדרי, בית הכרם). למשל, נכתב על הסופר ואיש ההגות ר' בנימין: ש"י עגנון, לשם ר' בנימין (עמ' 282-287); שרגא קדרי, ר' בנימין (עמ' 288-294); ור' בנימין עצמו כתב: יצחק יפה (עמ' 238-241) ואחרים. מדרכו של עולם, בספר ארבעים שנה לבית הכרם (קדרי, בית הכרם), זכו לסקירות בעיקר הנפטרים, בעוד שהחיים כתבו על הנפטרים או על זיכרונותיהם ולא על עצמם.

מאוד בתחילת שנות החמישים (אך יש לה המשך גם בשנים האחרונות[27]). היא משקפת כמובן את המודעות לעברה של השכונה, אך גם את הצורך להחליף שמות פשוטים וסתמיים ששימשו את בני השכונה לפני סיפוחה המלא לירושלים לשמות ספציפיים כמקובל בעיר הגדולה. הנה, רחוב צר שנודע כ'רחוב המעלות' הופך להיות 'מעלות קדיש יהודה סילמן'. לעתים נקבע שם סתמי, אך הוא משויך במישרין לדמויות ספציפיות. למשל, **'רחוב המורה'** 'על שם יצחק ובלהה יפה', **'מעלות המחנך'** 'כינוי למחנך יצחק יופשטיין [...]'. באופן הזה המגמה של חיבור בית הכרם לירושלים המטשטשת בהכרח את ייחודה, יוצרת אפקט הפוך של הנצחה וזיכרון הקשורים בה ומעמיקים ייחוד זה.

ד) **שדרות אריאל טמס** (להלן).

ה) **רחוב הרצל**: מתבקשת הערה לגבי רחוב הרצל החוצה את השכונה. עיריית ירושלים בתקופה המנדטורית לא יכלה כמובן לכנות רחוב על שם הרצל. שלושה שבועות אחרי הכרזת העצמאות ניתן השם הרצל לחלקו המערבי של רחוב יפו המהווה את הכניסה הישנה לעיר, ובשם זה אף תועד הרחוב במפה הראשונה של ירושלים שיצאה לאור אחרי הקמת המדינה. זמן קצר לאחר מכן הוחזר שם הרחוב ל'יפו' בשל מה שהוגדר בפי יהודה זיו 'עקשנותם העיקשת של הירושלמים'.[28] ב־1949 הועלו עצמות הרצל על ידי ועדת השמות הממשלתית. בג'בל א-שרפה ובנובמבר 1951 שונה שמו להר הרצל על ידי ועדת השמות הממשלתית. עתה יכולה הייתה עיריית ירושלים להעניק את השם המכובד לרחוב - הרחוב המוביל להר - שכונה הר הרצל.

3. מבנים, אתרים

א) **בית הוועד** - בית הוועד היה הבית הציבורי המרכזי בשכונה ובסיס לכל הפעילות

בנסיבות אלו חנינא מזרחי - אישיות ססגונית ומרתקת - כתב על בית הכנסת (מזרחי, בית הכנסת), בעוד שאת קורותיו שלו נמצא בקצרה בספרו (מזרחי, בישישים חוכמה).

27 לדוגמה, קריאת משעול - מעלה מדרגות, על שם חנינא מזרחי. מוביל ביוזמה לכינוי המשעול על שמו היה ישראל פינקלשטיין - ראש ועד בית הכרם זה שנים רבות, שהכיר את מזרחי אישית. הוא החל בבירור דרכי הפעולה של ועדת השמות - מחלקת הטקס בעירייה. בנסיבות אלו הטיפול הרשמי מחייב פנייה של המשפחה שפינקלשטיין עודדה לכך. הוועדה ישבה על המדוכה, אישרה ואחרי כן הועבר הטיפול לממונה על הטקס בעירייה. ניסוח השלט 'ממייסדי השכונה, בית הכנסת ומוותיקי החינוך העברי בירושלים' נעשה על פי רצון המשפחה. כמקובל בכגון אלה, הסרת הלוט מעל השילוט בוצעה בטקס חגיגי באחריות העירייה ובמימונה. ההליך כולו נמשך כשלוש שנים ובפרק זמן זה התחלף ראש העירייה (מאולמרט ללופליאנסקי), והתחלף גם הממונה על הטקס בעירייה. למיטב בירורי, זהו זמן מקובל להליכים מסוג זה, ובמקרה הנידון התבצע בצורה חלקה ללא צורך בלחצים כלשהם. הנה כי כן, חנינא מזרחי שהבליט פן פחות מוכר של בית הכרם - חיי בית הכנסת שלה וזיקה למסורת, מצא זכר בשכונה לא הרחק מבית הכנסת שהיה כה קשור אליו.

28 זיו, שער הרצל, עמ' 10-11.

המנהלית והחברתית שהתקיימה בה. המבנה הפשוט והנאה שעבר שיפוץ יסודי ממוקם במיקום חשוב בשכונה - רחוב החלוץ, במקום שבו הוא נפגש עם 'גן העשרים'. ניחוח של עבר עולה מהחנוכייה המתנוססת בראשו (חנוכיות של נורות חשמל על ראשי מבני ציבור ציינו בעבר את מעמדו של החג ברשות הרבים הציונית), ותמונה של הצייר המפורסם בדגשיו הציוניים זאב רבן (היה תושב השכונה) באריח קראמי התחובה בחזיתו. תמונות שכאלו עיטרו בתים לא-מעטים בארץ ישראל המתחדשת. מצוירים בה נושאי אשכול הענבים המקראי הידוע המסמל את פוריות הארץ ומצוין בה הפסוק המזכיר את הנושאים (במדבר יג, כג); מעבר לסמליותו העקרונית במקרה הזה הציור המפורסם מקשר כמובן גם ל'כרם' שבבית הכרם. בשילוט הסמוך מודגש שמדובר בעותק של הציור שהיה בבית משפחת יעקובי ממשפחות השכונה. היום המבנה הזה נושא סיפור זיכרון שהוא סיפורה הישן של השכונה, אך גם סיפור חדש של מאבק על הזיכרון (להלן).

הבניין מעוטר בשני שלטים נושאי כתובת - הראשון, שלט מתכת כחול סטנדרטי של 'שימור אתרים', מתאר את קורות השכונה ובית הוועד; השני, מעוצב אומנותית באורח נאה, הנעוץ במקום בולט בחזית, מחולק לשלושה חלקים - במרכז כתובה השנה: תרפ"ו 1926, מימין מובאות תולדות השכונה בעברית, ומשמאל באנגלית. למעשה המידע בשלט שימור האתרים חוזר בעיקרו על הנאמר בשלט המקורי. בשני השלטים מודגשת מאוד יוזמת תושבי השכונה שנאבקו על שימור בית הוועד בעקבות התוכניות להריסתו בשנות השמונים בניסיון להקים בשטח מבני מגורים חדשים החורגים מצביון השכונה. בכניסה היפה לבית הוועד מן הצד השני (מכיוון פנסיון רייך) ניצבת תיבת אבן המציינת את זיקת שחזור בית הוועד הישן למשפחת יעקובי ולקק"ל. כאן המקום לציין כי יצחק יעקובי, ממייסדי השכונה ופעיליה הבולטים, ציווה בחייו את ביתו ואת נחלתו בבית הכרם לקק"ל. כסף המכירה הוקדש לשיקום בית הוועד ולשימורו, בכתובת מצוירת גם 'מנורת החנוכיה' המתנוססת בראש הבית. היום המבנה משמש כמרכז חברתי לקשישים מן הסביבה ונמצא בו ארכיון בית הכרם.

ב) **סמינר דוד ילין** - סמינר (היום מכללה) בית הכרם מהווה אתר הראוי לסקירה משלו. נסתפק בציון מיקומו החשוב בשכונה (האדריכל ריכרד קאופמן תכנן למקמו בראש ציר - שדרה להולכי רגל החוצה את השכונה) וגובהו אמור לסמל את חשיבותם של ערכי החינוך והתרבות שהוא מייצג. לענייננו נוסיף כי חרף התוספות המכשירות אותו לתפקוד במאה העשרים ואחת, המבנה המקורי המרשים שמור היטב;[29] הכתובת הישנה בחזית המזכירה

29 המבנה נתפס כאחד מן המבנים המייצגים את ירושלים ואף את ישראל. ככזה, תמונתו מופיעה במקומות שונים. למשל: קלינוב, משוט, עמ' 56.

את זיקת בית המדרש לדוד ילין נשמרה (בשורה תחתית מצוין שמדובר במכללה). הוא מסומן בשלט שימור אתרים כחול המתייחס לתפקידו כבסיס לפעולות ההגנה, ובשכנות מצוי 'בית נהרי' - בניין קטן משולט בכתובת 'בית נהרי' ושלט המסביר שהלה ששירת את בית המדרש במשך תקופה ארוכה והתגורר בו עם משפחתו. 'רחוב המורה' מוביל אל בית המדרש, ויש לכך סמליות ברורה, והוא מוקף ברחוב צר, סמלי אף הוא, 'מעגל בית המדרש'.

ג) **בית הסופר ר' בנימין** - יהושע פלדמן-רדליך (התלמי) הידוע בכינויו הספרותי ר' בנימין היה ממייסדי השכונה והתגורר בה. בנו הבכור יעקב (אלעמי) התגורר בבית זה. הבית (בית רגיל בן שלוש קומות) נמצא ברחוב הקרוי על שמו (מס' 6). בחזיתו, מצד שמאל, נעוץ לוח אבן אומנותי צבעוני הנמתח לאורך שלוש הקומות. הלוח הוא מעין קולאז' של חלקי אבן ובו כתוב בכתב יד לאורך הלוח באותיות גדולות 'בית הסופר ר' בנימין', בתוספת הרבה לוחות אבן דמויי דפים וכתובות שבהם רמוז ומסומל פועלו. יצירת האמנות היא של לאה מג'רו-מינץ שהייתה ידידתו.[30]

4. אנדרטאות ולוחות זיכרון

בבית הכרם וביפה נוף הסמוכה (רחוב הרצל מפריד ביניהן), מצויות שתי אנדרטאות בשטח פתוח ברשות הרבים לזכר הנופלים במערכות ישראל בני השכונה (למעשה, המונח 'בני השכונה' איננו מדויק, להלן); שתיהן ממוקמות בלב גנים ששמם מעיד על מרכזיות ההנצחה - 'גן העשרים' ו'גן הזיכרון'. בנוסף לכך מצויים שני לוחות הנצחה לאותם חללים, פחות או יותר, במכללת (סמינר) 'דוד ילין' (להלן), ולוח מסוג אחר בבית הכנסת המרכזי ברחוב בית הכרם. יש גם אנדרטאות לדמויות ספציפיות. אכן, ריבוי כתובות זיכרון זה בשטח מצומצם יחסית יוצר מצב מיוחד למדיי בירושלים בפרט ובמדינת ישראל בכלל.

א) **אנדרטת גן העשרים** - הגן (להלן) נקרא על שם עשרים הנופלים במלחמת העצמאות ובאירועים ביטחוניים לפניה ומעט אחריה. האנדרטה הוצבה בשנת 1952. בחזותה החיצונית זוהי אנדרטה פשוטה - גוש אבנים ריבועי הניצב על בסיס של שלוש מדרגות. אנדרטה זו

30 בהערה לסעיף זה העוסק במבנים נוסיף כי יש בשכונה מבנים שהוגדרו כבתי מלון ('פנסיון רייך', 'תפארת בנים' ברחוב החלוץ, היום בית אבות). הם שונים מאוד מבתי המרגוע הישנים שהיו בשכונת הגנים בית הכרם ותוארו בספרות על אודותיה, ובכל זאת משהו מהאווירה דאז עדיין נותר: "[...] אווירה של בית הכרם משובח בימי הקיץ אף יתר על אוירה של ירושלים - כך אמרו - בהיותה חשופה לרוחות הנושבות מעבר ליום, וכולה טבולה בירק שדרות וחורשות, קרובי משפחה וידידים של תושבי בית הכרם, המתגוררים בערי השפלה החמות באו לכאן מדי קיץ בקיץ, לשאוף אוויר קריר וצח, ובגללם, מסתמא, יצאו מוניטין לשכונה כמקום קיט למופת. מדי שנה בשנה התרבה מספר הקייטנים [...]" (האזרחי, עיר אבן ושמיים, עמ' 174).

משתלבת היטב בנוף הגן (בתודעת התושבים הגן קשור באנדרטה; הוא מכונה על שמה). לוח ההנצחה מציג שמות ותאריכים בלבד, עשרה שמות מכל צד. השם הראשון הוא של לס ורנר שמעון - נרצח בט"ו בחשון תרצ"ח. מבחינה זו מתחילה ההנצחה במאורעות תרצ"ו-תרצ"ט. השם השני הוא של טמס אריאל - נפל בין 'כ"ג יורדי הסירה' בשנת תש"א. השם השלישי הוא של בן השכונה יחיעם וייץ שנפל בפקחו על 'ליל הגשרים' בשנת תש"ו. שלושת החללים הללו זכו גם להנצחה במקומות אחרים. יחיעם וייץ הוא דמות מפורסמת שהונצח רבות.[31] לשמעון לס ולאריאל טמס יש גם אנדרטאות נפרדות בסביבה הקרובה (להלן; שמו של אריאל טמס נכתב גם ברשימת 'יורדי הסירה' באנדרטה לזכרם בהר הרצל הסמוך). השם החותם את הרשימה הוא של אהרון לוי אביהוד שנפל בתשי"ב, ובו נחתמה מסכת הנצחת 'מלחמת הקוממיות', כלשון האנדרטה; 'מלחמת הקוממיות' במובנה הרחב(!) - מלחמה המשתרעת על פני תקופה של כ־14 שנים! כאמור, צד זה של האנדרטה (הגב מופנה לבית הוועד) אינו נושא כותרת אלא שמות, בצד האחר (הפנים לבית הוועד) נכתב: "לזכר בנינו שנפלו במלחמת הקוממיות - בית הכרם ושכונת הפועלים תשי"ב". לא כל הנמנים באנדרטה היו בני השכונה ממש, לעתים הקשר ביניהם לבין השכונה עקיף.[32] מכל מקום מתוך מה שמצטייר כתמהיל של תחושות של שותפות גורל ומקומיות, בית הכרם המנציחה חובקת גם את זכרם.

ב) **קיר זיכרון בגן הזיכרון** - ב־1992 הוצב קיר זיכרון גדול בגן בשכונת יפה נוף השכנה הנכללת בפועל בבית הכרם, ובו הוצגו שמותיהם של נופלים בני השכונה או כאלו שקרוביהם התגוררו בה בזמן נפילתם. מדובר בקיר קשתי, המצטרף ממספר חלקים מובחנים, כל אחד נמוך בנדבך אחד משכנו (הגבוה - משמאל). הקיר מורכב מאריחים שווים בגדלם. האריחים מפוזרים באופן אקראי, חלקם ריקים ועל האחרים כתובים שמות החללים בציון שנת הלידה ושנת נפילתם. בשונה מאנדרטת 'גן העשרים' סידור השמות הוא לפי האלף-בית; הראשון הוא אהרון אהרוני שנפל בתש"ח והאחרון יהודה תובל בתשמ"ה (תשומת הלב מתעוררת למראה שמו של שמעון ורנר לס הפותח את רשימת הנופלים בגן העשרים). הכתובת מעל השמות - 'לזכרם של בני השכונות בית הכרם ויפה נוף שנפלו למען בטחון ישראל'; ניסוחה איננו מליצי והוא נעדר פאתוס.

31 למעשה נולד ביבניאל, בן ליוסף וייץ שנימנה בין מייסדי השכונה, נפל ב'ליל הגשרים' (17.6.46) עת שירת כמשקיף מטעם הפלמ"ח. שלא כשלושה עשר חבריו שהתרסקו בפיצוץ הגשר ונקברו בחיפה ובמצובה, הוא נקבר בהר הזיתים בירושלים. מונצח באנדרטת הי"ד סמוך לגשר, ועל שמו נקרא קיבוץ יחיעם.

32 מקסמיליאן רוזנקנץ (נפל ב 17.5.48) היה איש תל-אביב שעבר לירושלים והתנדב לשמירה בשכונה. מרים פריד - חברת לח"י (נספתה בהתפוצצות ב 25.7.48). הוריה עברו לבית הכרם רק לאחר מותה.

הקמת האתר לא יכלה שלא להיות מושפעת מנוכחות האנדרטה השכנה; בעת ההכרזה על קיר ההנצחה דרשו המעורבים בהקמתה ממנהל ההנצחה בירושלים להוסיף את שמות החללים הכתובים באנדרטה הראשונה ('גן העשרים'; כאמור, הרשימה נחתמה בשנת תשי"ב) גם בשנייה כדי למנוע מצב של 'חלל סוג א' (ב'גן העשרים') ו'חלל סוג ב' (ב'גן הזיכרון'). את המגמה לשילוב החללים הישנים באנדרטה החדשה ניתן להציג כשאיבת עוצמה מן העבר להנצחה החדשה, בלשונה של אילנה שמיר: "היוזמת ביקשה למנוע ניגוד אינטרסים ביניהם [=משפחות החללים החדשים] לבין משפחות תש"ח (סוג א') ולהבטיח את מקום בניהם (סוג ב') בזיכרון הקולקטיבי על ידי עיבויו במיתוס מלחמת העצמאות".[33] חשוב לציין כי גם אם נוצרו בסופו של דבר שני אתרי הנצחה פומביים, משרד הביטחון מימן רק טקס זיכרון אחד.

גן הזיכרון - יפה נוף

ג) **לוחות זיכרון – מכללת 'דוד ילין'** - לוח אחד ניצב בקיר הפנימי של הכניסה לבניין הישן, והוא מופנה כלפי המרחב הפנימי של המבנה. הצבתו של הלוח בסמוך לתמונה גדולה של המייסד, דוד ילין, משווה לקומפלקס הזה הוד של מסורת. הלוח הזה מציג שתי כותרות שמאחוריהן באות שתי רשימות: הראשונה, העליונה: "חללי מערכות ישראל בני שכונת בית הכרם ויפה נוף". השנייה, בצד הימני של הלוח: "אלה שמות תלמידי בית המדרש למורים העברי אשר באו לעזרת העם ונפלו במערכות ישראל, ובמותם ציוו לנו את החיים". מעניין שהשם הפותח את רשימת חללי בית הכרם ברשימה הוא של דוד וילנאי (כ באב תרפ"ט 26.2.29), כלומר, חלל ממאורעות תרפ"ט!

33 שמיר, הנצחה, עמ' 148.

השם הפותח את רשימת חללי הסמינר הוא של אבינועם ילין, בנו של המייסד, שנרצח ב-טז במרחשוון תרצ"ח 21.10.37. שניהם אינם נזכרים ברשימות הרגילות של חללי השכונה. אין ספק ששלט כזה מעיד על קשר עמוק לשכונה. היוזמה ללוח הזה כרוכה בעניין המתחדש בהנצחה בבית הכרם בשנות התשעים שאחד מפירותיו הוא גם 'גן הזיכרון' (לעיל).

כאן המקום לציין שבספריית המכללה יש פינה לזכר הנופלים הנושאת את השלט: "לזכר הנופלים במערכות ישראל - בית הכרם. שכונת הפועלים יפה נוף". בפינה זו נמצא ארון שבו ספרי יזכור ותיקים מיוחדים המכילים חומר על אודות הנופלים מבית הכרם. מאחורי המיזם הזה עומד אברהם קליין - תושב ותיק ופעיל בענייני הנצחה. לוח זיכרון בולט מוצב בקיר בית הכנסת המעניין שמצוי במכללה,[34] שנתפס זמן רב כבית הכנסת השכונתי. עקרונית, זוהי בדיוק רשימת החללים של 'גן העשרים', אך יש שני הבדלים: האחד, בכותרת: "יזכור לזכר בנינו ובנותינו שנפלו במלחמת הקוממיות"; כלומר, תפקודית הוא אמור לסייע ב'יזכור' כמציין בסיס לתפילה הידועה בבית הכנסת. ומשנהו, הממשיך את

מכללת דוד ילין - לוח הנצחה

בית הכרם: לוח הנצחת חללי השכונה בבית הכנסת המרכזי

34 ביחס לבניין המכללה הוא איננו בולט אך המקום הוא רב משמעות ורב סמליות בו הונחה אבן הפינה למבנה כולו. בנאום בטקס הנחת אבן הפינה אמר דוד ילין: "[...] פה צריכים להתפתח מורינו ביחד עם התרבות האנושית הכללית בעיקר ברוח תרבותנו הישראלית. פה הם צריכים ללמוד להכיר ולהוקיר את כל קניינו הקדושים אשר עליהם להקנות את חניכיהם. פה צריכים הם לשאוף את רוח האהבה וההתמסרות לתורת ישראל, לשון ישראל וארץ ישראל. והנחת אבן היסוד בפינת האולם המוקדש לבית הכנסת תהי לעדה על החפץ והשאיפה הממלאים את כל אלה העובדים בהקמתו [...]" (פרשת החגיגה, עמ' 6).

בית הכנסת המרכזי בבית הכרם - מגילה שממנה קוראים את שמות חללי בית הכרם

אותה מטרה - הוספת שם האב המקובלת בטקסים דתיים; כך שהחלל הראשון מוצג כ'שמעון בן ויליאם לס ורנר'. לוח זה, שמבחינת ההנצחה במכללה הוא הקודם כרונולוגית, מציג קשר שאיננו מובן מאליו בין ההנצחה החילונית בעיקרה הגלומה באנדרטה ב'גן העשרים' לבין ההנצחה הדתית בבית הכנסת.

ד) **לוח הנצחה – בית הכנסת המרכזי** - זהו לוח עץ נאה וסטנדרטי, מחולק לשלושה חלקים: מימין לשמאל: לזכר הנספים בשואה (הפסוק המובא: "יודע בגויים לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך"), נפטרי בית הכנסת (הכיתוב: "תהיינה נשמותיהם צרורות בצרור החיים"), וחללי צה"ל. את החלק האחרון מעטר הפסוק הידוע "הצבי ישראל על במותיך חלל איך נפלו גיבורים", בצד סמל מתכת גדול של צבא הגנה לישראל וצורת מתכת דמוית נר. המנגנון של רישום השמות דומה למקובל בבתי כנסת רבים, כלומר, רכישה של לוחות הנצחה קטנים על-ידי המתפללים. התוצאה היא שהסדר של רשימת השמות אינו ברור, ושמות רבים הנכללים באנדרטאות ובלוחות ההנצחה אינם מופיעים כאן.

ה) **אנדרטת שמעון לס** - מדובר באנדרטה קטנה, פשוטה ביותר, דמוית קבר נושא מצבה, מיקומה סמוך לאתר הרצח, על יד בניין 'ויצ"ו-בית הכרם' שהיה בעבר בפאתי השכונה. הכיתוב: "פה נרצח שמעון לס - ט"ו בטבת תרצ"ח". סיפורו אופייני לאירועי ה'מאורעות'. שמעון לס, שעליו לא ידוע הרבה, היה בכלל חבר קיבוץ עין חרוד, סטודנט שהתגורר בשכונה, שלמחייתו מכר חלב (הביאו מהרפת של יגאל בשכונת הפועלים הסמוכה), ונרצח בדרכו לשכונה; כמוהו כרבים מקורבנות המאורעות, קורבן מזדמן. בן עשרים ושבע היה במותו ונטמן בבית הקברות הישן של עין חרוד.[35]

ו) **אנדרטת אריאל טֶמֶס** - אריאל היה בן השכונה. הוא נמנה עם הנעדרים מ-כג יורדי הסירה, ונפילתו התקבלה בצורה קשה מאוד בשכונה הקטנה שבה הכול הכירו איש את

35 על קברו נכתב: "לס שמעון - קרבן מאורעות הדמים - ט"ו בטבת תרצ"ח - בן 27" (ראו גם: זהרוני, עין חרוד, עמ' 13).

רעהו. בחזית (גב אל בית הוועד) חקוקה באבן כתובת: "אריאל טָמָס 1919-1941 / בשערי הארץ / עמד כבר הצר / יצא אלי הקרב / בני היקר / על המולדת הלך להגן / ויפול גיבורי, / יקר לי הבן". מדובר בקטע משיר שהדובר בו הוא האב. הרקע הוא יציאת כג יורדי הסירה למשימתם, ומודגש בשיר מצבה הגיאופוליטי המסובך והמסוכן של ארץ ישראל בתחילת שנות הארבעים, כשסוריה הצרפתית נמנתה עם שורות האויב וצפון אפריקה נשלטה על-ידי הגרמנים. בעקבות שיבוצו בכתובת הזו השיר התפרסם,[36] במיוחד השורה 'בשערי הארץ עמד כבר הצר' שהפכה למעין סיסמה ומוטו מזהה לבני בית הכרם שהכירוה היטב.

ז) **לוח זיכרון לרויטל סרי** - ב'גן הזיכרון' ביפה נוף לוח שעליו נכתב - "גן רויטל" וכתובת שבה משפט שירי: "זריחות חדשות ואביב שיפרח / יזכירו פרח אהוב שנקטף רוי שלנו", ובשורות התחתונות: "ע"ש רויטל סרי / שנרצחה עם חברה רן לוי בכרמיזאן / על ידי מחבלים 22.10.84 כו תשרי תשמ"ה".

ח) **לוח זיכרון גן האחים** - הלוח חקוק על משטח של אנדרטה עשויה מסלע טבעי שמצוינים בו שמותיהם של יצחק שטאוב - תשל"ב ומתי שטאוב - תשל"ו (להלן 'גן האחים'), מסיים ב'ת.נ.צ.ב.ה' המסורתי. מעל לסלע, באותיות מתכת גדולות מעוצבת באופן מיוחד הכתובת 'גן האחים'.

(ט) **לוח זיכרון לאחים** - ברחוב דגניה. הכתובת: "גן האחים / לזכר האחים פנחס (פיני) לוי הי"ד / נפל בקרב בבקעת הירדן / כה חשון תשנ"א 13.11.90 / רונן לוי נקטף בדמי ימיו / יג אייר תש"ן 8.5.90".

5. גנים, גינות ופינות ישיבה

ככלל, מערך הגנים הציבוריים בבית הכרם היום איננו משקף את אופיה של שכונת הגנים הישנה שלצבעה הירוק יצאו מוניטין[37] (יוצאים מן הכלל 'גן העשרים' וחורשת ביאליק,

36 הנוסח המלא: "אפרוש בתפילה / עם צאת כוכבי רום, / כפי ללבנה, / לבי מה יהום! / הוי את הלבנה, / בת אל צחורה. / ראי מה גדול / שברי ונורא! / בשערי הארץ / הצר כבר עמד / בני למלחמת / יצא ואבד! / הלך על מולדת / יקרה להגן, / ועדיין לא שב / מחמדי הבן".

37 יוסף וייץ כתב במאמר 'העץ והשיח משאת בית הכרם' על אופייה הירוק של בית הכרם הראשונית. 'העץ והשיח משאת בית הכרם' הוא שם מרתק משום שמהדהד בו הפסוק מירמיהו ו, א שבו בית הכרם נתפס כמקום פורענות וניתן לדאות בכותרת של וייץ מעין מדרש ההופך את הכותרת על פיה! בדבריו של וייץ הדגש מוסב אל הגן הביתי: "[...] והמדרון חולק לשלושה מדרגים בנויים רבדים גבוהים מטר ומעלה, כשאחד מהם משמש גדר כלפי הרחוב. במדרגים ניטעו אגוזים, זיתים ותאנים, תפוחים ואגסים; אפרסקים ומשמשים ושזיפים, וליד המדרגים ומעליהם ניטעו פנים ממינים שונים, בכירים ואפילים, שחורים ולבנים. העצים נקלטו וגם צמחו ועלו בקיץ רב השמש אם כי לא הושקו, כי בירושלים של אז לא היו מים מספיקים לצורכי האדם, קל וחומר - השקיית עצים. ראו רבים מבאי הגן ותמהו, כאילו פלא הוא שנראה לעיניהם, ראו תושבי שכונה שנוספו מחודש לחודש ואמרו בלבבם נעשה כמוהו. [...] אחת התקנות הייתה: עצי הפרי ושיחי הנוי בשטח שלפני הבית, ואילו עצי היער יינטעו בשטח שמאחורי הבית. [...]" (וייץ, העץ והשיח, עמ' 137-139).

להלן). הגנים של היום דומים למדיי לאלו שבשכונות אחרות ובערים אחרות, והוא הדין באופן שבו הם מנוצלים לצורך הנצחה. יש מספר גנים ידועים ויש חדשים.

א) **גן העשרים** - לקטע הגן שבו נמצאת האנדרטה אין בשטח סימון או ציון שם ברור, אך השם 'גן העשרים' ידוע ומוכר. הקטע של הגן מעל רחוב ביאליק בואכה רח' הרצל מכונה 'שדרות אריאל' ומסומן כך בשטח (במפות ירושלים גן העשרים הוא חלק משדרות אריאל טמס). למעשה תולדות ההנצחה בבית הכרם מתחילות בשדרות טמס, שכונו כך כבר אחרי מלחמת העולם השנייה. הקטע שבו נמצאת אנדרטת העשרים היה מכונה לפני הקמת האנדרטה בשם הסתמי למדיי 'הגן הציבורי'. השם הוסב ל'גן העשרים' רק אחרי הצבת האנדרטה ב־1952.

ב) **גן אבינועם** - נמצא בתוך מתחם מכללת (סמינר) דוד ילין. הגן נושא אופי טבעי, הצמחייה בעיקרה טבעית. בשלט פשוט נכתב: "גן אבינועם / גן בוטני לזכרו של אבינועם ילין הי"ד, שנרצח בידי פורעים בשנת תרצ"ח".[38]

ג) **גן הזיכרון** - גן מָאֳרָך, מותאם טופוגרפית, סמוך ליער ירושלים בגבולה המערבי של שכונת יפה נוף. מצוי בו קיר הזיכרון שתואר לעיל, וכן סלע זיכרון לזכרה של רויטל סרי (לעיל). שמו הקודם של הגן היה 'גן רויטל'. נוכחות האנדרטה הזו בגן יוצרת מתח מסוים בין שמותיו, הישן המדגיש את הפרט, והחדש - את הכלל. בשתי כניסותיו נעוץ בקיר האבנים הטבעיות לוח אבן צנוע - 'גן הזיכרון'; בכניסה הדרומית של גן הזיכרון שלט נוסף ובו צוין כי היזם הוא עיריית ירושלים ומפורטים שמות המתכננים והמעצבים.

ד) **גן ביאליק** - ברחוב ביאליק פינת רחוב המייסדים. חורשת אורנים מטופחת. על השלט בו מסופר כי הוועד הקצה את המגרש הפינתי בשכונות למשפחות שלי ודביר לחיים נחמן ביאליק ולרעייתו מניה. המשורר הלאומי הועיד את המקום לבית קיץ, אך הבנייה התמהמהה, ולכן נטע ביאליק בשנת תרפ"ח 1928 את חורשת האורנים הזו. המשורר נהג לעלות ירושלימה מדי קיץ והשתכן אז בשכונה. כאן המקום לציין כי גאוות השכונה

38 קשה להתעלם מתגובת האב השכול; מדברי דוד ילין במליאת הוועד הלאומי (יב בכסלו תרצ"ח 16.11.1937): "[...] אני יודע דבר אחד, אחרי שנרצח בני המנוח נרצח ערבי אחד מן המארב. אני וכל בני ביתי נזדעזענו. ואלמנתו של המנוח אמרה: למה הורגים אנשים חפים מפשע? אנו יודעים שאין עוון מתכפר ע"י עוון, אם פושע הרג אדם חף מפשע, אני אומר שאיש זה הוא חלאת אדם, ואי אפשר שאני אקום אחר כך ואעשה את אותו הדבר, אז אהיה אני חלאת אדם. אין אנו מצדיקים את תורת הנצרות כי מי שמקבל מכה על לחיו הימנית, צריך להושיט את לחיו השמאלית, מפני שזה לא יושר, והוא מעודד למעשי רשע, אבל לעשות מעשים מכוערים מפני שנעשו מעשים מכוערים ע"י אחרים, אלה יהיו מעשים מכוערים יותר, כתוב אצלנו 'לא תרצח' באופן מוחלט. אסור לרצוח איש חף מפשע [...] ההבלגה הביאה לנו, כמה שנאמר, מחמאות מצד הגויים. אין זה אומר כי משום כבוד בחרנו בדרך זו. אנו נלך בדרך המוסר מפני שהיא טבועה בתוכנו [...] צריך שידע העולם, שתדע הממשלה וידעו הערבים: איננו צמאים לדם, ואנו רוצים לבנות את הארץ בתום ובישר" (פרשת התגיגה, עמ' 257-258).

בקשריה העמוקים עם המשורר הלאומי ובזיקתה ליצירתו עולה הרבה גם בכתובים.[39]

ה) **גנים המנציחים מייסדים ותושבים - גינת אברהם** - שוכנת במקום מרכזי וחשוב, לא הרחק מבית הוועד (סמוך לרחוב החלוץ מס' 35). בולטת במשטח האבן המכסה את הקרקע. יש בו קוביית אבן שעליה נחקק: "גינת אברהם /לזכרו של אברהם סילמן ז"ל / בן למשפחת מייסדי בית הכרם / טיפח כל חייו באהבה / ובמסירות את גני ירושלים [...]";

גינת רחלה - רחוב החלוץ פינת רחוב כרמון. כתובת על לוח אבן: "לזכרה של רחלה פריבס ילידת בית הכרם 1924-1985 אחות ומילדת אם ואשה בישראל"; **גן פרחי בר** - ממוקם בשולי השכונה ברחוב, אהרונוב סמוך למרכז הקהילתי. גן של צמחי ארץ ישראל. כתובת על לוח אבן: "גן פרחי בר תרומת אשר בן אלה ויהושע בר תושבי השכונה מ־1944, הקרן לירושלים ומרכז קהילתי בית הכרם"; **גינת גניה** - נמצאת סמוך לבית הכנסת המרכזי ברחוב בית הכרם. כתובת: "פינה ירוקה זו לזכרה של חברתנו גניה ברמן הי"ד (התשי"ג - התשס"א) שפעלה רבות להגברת השתתפותן של נשים בחיי החברה והקהילה והיתה מעורבת בפעולות בית הכנסת ובמוסדותיו ונרצחה בפיגוע טרור"; **גן האחים** - שוכן ברחוב הבנאי, מוקדש לזכר בני השכונה, האחים יצחק ומתי שטאוב, האחד נפל בשירותו בצה"ל ואחיו נספה בטיול במדבר יהודה. עיצוב הגן הקטן והמרשים הזה מעניין כחלק ממערכת רחבה יותר, שכן בקיר הבניין הגובל בגן מצפון הוצב פסל-תבליט של האמן אברהם מנדאל, מידידי המשפחה. הפינה הזו טופחה במשך שנים על ידי ההורים, ואחרי מותם מצבה הדרדר.[40] זוהי דוגמה חשובה למעורבות תושבי השכונה בתהליך ההנצחה; מסתבר כי קביעת אתרי זיכרון כפופה למסורת שכונתית, אך תחזוק אתר הזיכרון תלוי במידה רבה בבני המשפחה עצמם.

ו) **פינות ישיבה - פינת לוס** - פינת ישיבה עשויה קורות אבן הממוקמת בכניסה לרחוב החלוץ. הכתובת על לוח אבן: "פינת לוס / לזכרה של לואיזיה כץ תושבת בית הכרם [...]".

לזכרו של יוסקה אלון - ברחוב גבעת בית הכרם, ספסל אבן בכתובת החרוטה בספסל: "לזכרו של יוסקה אלון תושב גבעת בית הכרם מעל 40 שנה וכהוקרה לאהבתו לשכונה".

39 "[...] ח"נ ביאליק, המשורר הלאומי, שהיתה לו כידוע נחלה בבית הכרם, הנקראת עתה על שמות חורשת ביאליק, אף רחוב נקרא על שמו" (סיון, דור הולך, עמ' 229). במעין מוטו לספר בית הכרם בת הארבעים (קדרי, בית הכרם) מופיעים דברים מ'ספר האורחים'. הם נפתחים בחרוזיו של ביאליק מ- ד תשרי תרצ"ג: "לבלתי יאמין נתעה בשוא, / אני מראש מודיע לכל עובר ושב,/ כי החתום בזה - חתם ב'הן ולאו'/ חציו אורה וחציו תושב". בתיאור מעניין: "[...] מפעם לפעם היה ביאליק מופיע בשכונה ומטייל להנאתו ברחובותיה בחברת ידידו. השכונה היתה מתמלאת כבודו ותושביה מקשיבים לכל רחש היוצא מפיו, קולטים אמרה ומוסרים אותה איש לרעהו. לא עלה בידי משוררנו להוציא את מחשבתו אל הפועל, כי נעקר פתע מתוכנו, ורק העצים שנטע על מגרשו נשארו עד היום קיימים [...]" (דביר, בית הכרם, עמ' 311).

40 שוט, בכל דור.

קריית היובל - הנצחה שכונתית - תיעוד

התחושה הכללית - בהמשך ננסה לעגנה גם בסטטיסטיקה מסוימת - היא כי מבחינת הנושאים הנידונים כאן, קריית היובל היא שכונה רגילה לחלוטין. קרי, ריבוי גניה ומבניה הציבוריים, שבחלקם משרתים צרכים חברתיים מובהקים (שני מתנ"סים וכו'), אינם נושאים סימני הנצחה מיוחדים הקשורים בשכונה עצמה. נפרט להלן מבחר דוגמאות להנצחה בשטח, ואילו את ההשוואה (הברורה למדיי) עם בית הכרם ואת השלכותיה נעלה בהמשך.

בית כנסת בקריית היובל לזכר הנרצחים בשואה

1. שם השכונה

מתייחס ליובל הקרן הקיימת לישראל (על השילוט בנידון להלן).

2. שמות הרחובות

השמות אופיינו באחד מאתרי האינטרנט המציגים את השכונה כך: "רחובותיה נקראים על שם מדינות באמריקה הלטינית ועל שם של אישים בתנועה הציונית ובתנועת העבודה".[41] אכן, בחלקה הדרומי מופיע מקבץ רחובות הנושאים מספר שמות של מדינות דרום אמריקה (אורגוואי, בוליביה, גוואטמלה וכו'), וגם מדינות ידידות, או שהיו כאלו, באפריקה (מסקרן לבדוק בכמה בירות של מדינות בעולם יש רחוב על שם ולטה עלית!). רח' אורגוואי הוזכר לעיל בספרו של חיים סבתו, והוא מסומן גם בשלטי זיכרון (להלן). העילה להנצחה זו של המדינות היא תמיכתן במדינת ישראל. יחד עם זאת הם משקפים באופן עמוק ביותר, וכאמור הדבר עולה אצל סבתו, את הפער שבין שמות מוכרים דוגמת שמות ארצות המוצא של תושבי השכונה לבין שמות חדשים אלו. ההתייחסות לשמות הקשורים במישרין בשכונה מצומצמת ביותר. למשל: **'כיכר ארמוזה'** על שם תושב השכונה, נקבעה שנים רבות אחרי שמפת השמות של הרחובות הייתה כבר מעוצבת (על השילוט להלן).

41 אתר עיריית ירושלים, שכונת קריית היובל (עודכן בספטמבר 2009):
http://www.jerusalem.muni.il/jer_sys/picture/atarim/site_form_atar.asp?site

3. מבנים

אין בשכונה מבנים בולטים שעניינם קשור באופן מובהק לקורותיה שזוכים להנצחה מיוחדת. השלט היחידי של 'שימור אתרים' שהוצב בשכונה קשור בכלל 'לקרב עין כרם' (להלן). למיטב ידיעתי, אין בעת כתיבת הדברים תוכניות לשמר אתרים כלשהם או לסמנם.[42] מבנה מיוחד שיש בו צד של מידע חשוב לקורותיה של השכונה הוא בית הכנסת 'זכרון קדושים'; מבנה קטן ופשוט ברחוב אורגוואי הבולט על רקע שפע בתי הכנסת שבשכונה. על פי השילוט הבולט: "בית הכנסת זכרון קדושים נוסד בשנת תשי"ב ע"י נצולי השואה לזכר קרבנות השואה שנספו בשנים תרצ"ט-תש"ה הי"ד". זהו ללא ספק מראשוני בתי הכנסת בשכונה האומר דבר מה על אפיון אוכלוסיית הראשונים. ככזה הוא משתלב בסדרת הרחובות הנושאים שמות של אישי מופת מתקופת השואה (קורצ'ק, ריגנבלום).

4. אנדרטאות ואבני זיכרון

השכונה עשירה באנדרטאות ובאבני זיכרון.

א) **עמודי זיכרון להקמת השכונה** - צמד עמודים לא גבוהים מאבן גיר לבנה הניצבים במשטח הדשא הלא גדול שבמרכז המסחרי. באחד מהם סמל קק"ל וכתובת: "קרית היובל / הוקמה על אדמת קרן קימת לישראל בשנת תשי"א / שנת היובל של קק"ל"; באחר - סמל עיריית ירושלים והתרגום לאנגלית. העמוד מעוצב באופן סטנדרטי ודומה לעמודי ציון אחרים של קק"ל. יש מן העניין לציין כי הגן הצנוע העוטף את עמודי הזיכרון הללו אינו נקשר לקק"ל. אבן זיכרון שהוצבה לא הרחק מעמודי הקק"ל מכריזה: "גן אילן ונורמן וינוך".

ב) **ביקור נשיא אורגוואי** - אבני זיכרון בשתי הכניסות לרחוב. הניסוח: "שלט זה נקבע לציון ביקורם בירושלים של כבוד נשיא הרפובליקה של אורגוואי ד"ר חוליו מריה סנגינטי ורעייתו, כב בניסן תשמ"ו"; מובא גם התרגום לספרדית. שלט הנצחה מעניין המוסיף עומק לזיקה לאורגוואי ננעץ בפינת בית -29ה ברחוב. הכתובת: "אות להערצה של עיריית מונטווידאו לרגל ביקורו של מר דניאל פרננדס קוסמן, נציג

בית ברחוב אורגואי -
לוח הנצחה לביקור ראש עיריית מונטווידיאו

42 בשיחות שקיימתי עם אנשי שימור אתרים בירושלים הודגש שוב ושוב היותה של קריית היובל שכונה חדשה (!). ההתרשמות היא שבשכונה חדה ה'היצע' 'העומד' לשימור - פחות! אגב, הוצע כאתר שימור - 'גן המפלצת'.

המועצה האזורית אוקטובר 1959". בחלקו העליון של השלט שני הדגלים - דגל ישראל ודגל אורגוואי.

ג) **אבני זיכרון לפיגועים שהיו בסביבות השכונה - גינת יהודה** - שוכנת ברחוב הנטקה, לא הרחק מגבול השכונה עם בית וגן. הכיתוב על לוח אבן: "גינת יהודה / לזכר יהודה קפלן הי"ד / שנרצח בידי בני עוולה בפיגוע באוטובוס מס' 18 חנוכה תשמ"ד". שלט מתומצת מתייחס ל'יהודה' גם בקיר החיצוני. אולם, בקיר זה עצמו שלט אחר לגמרי הקשור לכיכר השכנה: "לזכר יעקב ה. קאן / בנקאי, מראשי המנהיגים של התנועה הציונית בתקופתו של הרצל. / ממיסדי 'אוצר התיישבות היהודים' / ובנק אנגלו פלשתינה / נספה בשואה / 1872-1945"; **אבן זיכרון בגן ציבורי קטן ברחוב אנילביץ** - מזכירה את תוצאות הפיגוע: "לזכרון עולם / 'אלוקים אל דומי לך אל תחרש ואל תשקוט א-ל' / לזכר האחיות הקדושות / נורית ואסתר / ל כסלו תשד"מ ד טבת תשמ"ד / הנאהבות בחייהן ובמותן לא נפרדו / שנקטפו בדמי ימיהן / על ידי ישמעאלים השונאים ליצחק באוטובוס הדמים / תנצב"ה"; **אבן זיכרון - רחוב הנטקה מול גן המפלצת**. שלט זיכרון ל"ארבע נשים תמימות שנפלו על קידוש השם כד אדר תשנ"א" כולל את השמות ופסוק.

שלטי הנצחה בקריית היובל

ד) **אבני זיכרון לאישים מן השכונה והעיר - שלט בכיכר אורמוזה** - הכיתוב: "כיכר אליהו אורמוזה ז"ל / ממפקדי ההגנה בירושלים / מראשוני תושבי קרית היובל / תרע"א - תשל"ח 1910 - 1978"; **שלט בולט בגן קטן ברחוב ניסן**: "גן שחר הגן שוקם לזכרו של שחר יאיר ז"ל יליד השכונה שנהרג בתאונת דרכים[...]"; **שלט בכיכר נסים מזרחי** - סמוך לבית הכנסת 'בית שלמה'. אין התייחסות ישירה לשכונה, אך הכיתוב קושר לירושלים: "ככר / נסים מזרחי / מבוני ירושלים / איש הנוער העובד (תר"פ תשנ"ג)", ובהמשך מובא שם הכיכר בערבית ובאנגלית. סמוך מאוד, קרוב יותר לבית הכנסת, שלט הנצחה אישי שאינו קשור לשכונה.[43]

ה) **קרב עין כרם** - בפינת הרחובות הנטקה וטהון עומד שלט כחול של שימור אתרים המספר על הקרב.

43 "גן ביהכ"נ נתרם ע"י שושנה כ"ץ / לע"נ בעלי יוסף בן רחמים כ"ץ / שנפ' כח אלול תשנ"ד זצ"ל / [...] ת.נ.צ.ב.ה".

5. גנים

גנים רבים בשכונה מוקדשים לזיכרון, כפי שעולה משמותיהם ומכתובות ההנצחה בהם.

א) **גינת יהודה** - גן משחקים קטן (שילוט לעיל);

ב) **לזכר נורית ואסתר** - (שילוט לעיל) במקום בולט ממוקמת מעין בימה עגולה לטקסים ומוט להנפת דגל;

ג) **הגן הסמוך לבית הכנסת 'בית שלמה' רחוב וורבורג** (שילוט לעיל).

השוואה - סיכום ביניים

סקירת האתרים בשתי השכונות לפי המפתח הסיווגי שהוצע לעיל מובילה להשוואה שתוצאותיה ברורות מאוד. אמת, גם בבית הכרם יש אתרים שמציעים משמעות שאיננה קשורה במישרין בשכונה; זה כולל רחובות וגנים (במיוחד בשוליה),[44] אך אלו מועטים מאוד ואינם משנים את התמונה הבסיסית של שכונה המרושתת באתרי הנצחה משלה ועליה, המעמידה את המתאר החיצוני של בית הכרם כמעין סביבת הנצחה אידיאלית; צנועה, ללא גילויים בוטים ומוחצנים של הנצחה (אין אנדרטאות בולטות יתר על המידה בנוף), אך השפע, ההמשכיות, ובמיוחד ההקשרים הטקסטואליים, משווים לשכונה אופי שכזה. הדברים שונים מהותית בקריית היובל. הרבה גנים, למשל, מנציחים את תורמיהם; וכמו במקומות רבים ביישובים ובנוף הפתוח בישראל, מדובר בתורמים שאין להם בהכרח קשר ישיר לשכונה (כך בגניה המפורסמים פארק דניה וגן 'המפלצת' בשמו העממי[45]), ופעמים אתרים אלו אף מנציחים את פועלה של העירייה עצמה.[46] בפרק הסיכום של מאמרנו ננסה להפוך מעט במשמעותה האפשרית של השוואה זו.

44 בולט במיוחד גן עצים יפה בשולי השכונה ברחוב שמחה גפני, יש גם כניסה מסמטה מרחוב החלוץ. הכתובת: "גן ומגרש משחקים ע"ש אוה בקר הוקם ע"י הקרן לירושלים בתרומת ג'ורג' בקר מניו יורק", כולל תרגום לאנגלית. ברחוב שחר בסמוך למיזם הגינון מעל כביש בגין, 'גן נחמיה'. הכתובת: "ע"ש נחמיה עוז שומר נאמן על יופיה של ירושלים".

45 'גן המפלצת' (המונח העממי נזכר בשלט של הגינה המודיע על צביעת המפלצת) מסומן בשלט הכוונה חום מהסוג הידוע המכוון לאתרי תיירות, ובו נכתב 'גן רבינוביץ'. בשלט כחול בכניסה מסופר על 'הקצאת השטח על ידי נשות הדסה לרווחת ילדי ותושבי קרית היובל'. 'פארק דניה' מסומן בשם זה בשלט הכוונה חום. בתוך השטח הגדול והיפה מסומנים בשלט צהוב 'גן ההרפתקאות - פארק דניה', ותבנית אבן נושאת כתובות 'גן פישמן - קלאגסברון' תרומת ססיל ולאון פישמן אריקה ודוד קלאגסבגרון סיוו תשמ"ד; 'נטעו ע"י נני לכבוד ססיל ולאון פישמן'; 'יום הולדתו ה- 50 של בני פישמן באהבה מננה' (מוצב סמוך לעץ ארז!). בפינת הרחובות הציונות ובוליביה מצוי 'גן טיילור'. והשילוט מורה: "גן טיילור מתנת אייזיק טיילור מרילנד ארה"ב תשל"ג". בין רחוב אורגוואי ורחוב וולטה עלית מצוי גן: "גן מילטון פרוינד תרומה מאטה והרי פרוינד ניו יורק אלול תשמ"ב.

46 בגן ברחוב בורוכוב מוזכרת השכונה: "[...] גינת משחקים / הגינה תוכננה והוקמה ע"י עובדי האגף לשיפור פני

מבט כולל - שתי שכונות שתי הנצחות

לבית הכרם מסורת הנצחה ארוכה ומסודרת. ארוכה - שורשיה נעוצים בקריאת שם השדרה המרכזית על שם אריאל טמס כבר לפני מלחמת השחרור; מסודרת - שכן היא נבעה מכוח פעילות של ועד הנצחה מיוחד לדבר הקשור לוועד השכונה, שפעילותו נתנה מענה בסיסי ופשוט לתחושות התושבים ולרגשותיהם. במבט מן ההווה, רישומה של ההנצחה בשטח, קרי, ריבוי אתרי ההנצחה בשטחה ו'משקלם הסגולי' משקף את המודעות הגדולה להנצחה המתמשכת. הנצחת הבנים שנפלו בולטת ומשמעותית ביותר ושיוכם לבית הכרם בולט לא פחות, אך הנצחת הנופלים בקרב וחללי הפיגועים איננה עומדת בפני עצמה, היא חלק ממערכת מנציחה עשירה ומגוונת, שבכל הקשור בשטח מטביעה בגנים ובפינות הישיבה את זכר התושבים, החל ממייסדים ואנשי שם שהתגוררו בה, וכלה באנשים שאולי לא זכו למוניטין מיוחד ועיקר מעלתם (לפחות החיצונית, הידועה ברבים!), היא עצם התגוררותם בה. כאמור, חקירתנו מתמקדת במעין 'צילום מצב' ולא באנו לברר כאן את המהלכים שהביאו ל'מפת ההנצחה' דהיום, וניתן לדבר על תרומות כספיות להנצחה כמקובל, ובכל זאת התוצאה היא הנצחת השכונה במובן הפשוט של המושג.

בניסיון לארגן את תבנית הזיכרון בשטח, הופכת רשת האתרים הצפופה למערכת של 'מעגלי הנצחה'; לא רק עוד קואורדינטות פיסיות של מפה ריאלית, המלמדות היכן ממוקם גן פלוני ואיפה לוח אבן אלמוני, קואורדינטות המייצגות רשת ריאלית 'בשטח', אלא סטרוקטורה תודעתית של קווים קונצנטריים דמיוניים שבמרכזם עומדת ההשתייכות לשכונה, למצער לדעת המנציחים. אתר ספציפי שאפשר להציבו במרכז המעגלים התודעתיים, לדעתי, הוא 'בית הוועד הישן' - הכורך מבנה היסטורי, סיפור שימור ומפעל מנציח הקשור בו כארכיון-מוזיאון וכעמותה הקשורים בארגון זיכרון השכונה ובהבנייתו במערכת החינוך המקומית והירושלמית. סביב מרכז סימבולי זה מתעגלים המעגלים של הנצחת מוסדות נוספים, ואישים - מייסדים, אנשי שם, תושבים ונופלים.

אכן, גם מבלי להזדקק למטפורה הגיאומטרית המארגנת של מעגלים, השיטוט בבית הכרם יוצר תחושה עזה של מעורבות בהנצחה; הגנים ופינות הישיבה כורכים הנצחה זו בחיים הפשוטים: 'גן ביאליק' הוא מקום משחקים לילדים, 'גן העשרים' הוא מקום מנוחה לישישים. המפגש עם 'פינת ישיבה' כזו או אחרת מעלה בדמיון כי כאן ישבה אישה מבית הכרם דווקא ולא עוברת אורח סתמית. תחושת המקומיות העזה מלובה על ידי סיורים

העיר לרווחת תושבי השכונה [...]". התאריך: ירושלים תשנ"ז. הכתובת נשארה לפחות עד כתיבת עבודה זו בתחילת 2009.

מודרכים בשכונה ודווקא בה, שמתבצעים בהדגשה חזקה על מסורתה. לא אחת נערכים גם סיורי שורשים המצביעים על הקשר שבין משפחות בארץ לבין שורשים ספציפיים שלהם בבית הכרם. המוזיאון-ארכיון המקומי בבית הוועד הוא שותף פעיל בסיורים אלו.[47] טקסים ליום הזיכרון המיוחדים לשכונה מוסיפים נדבך להדגשת אופייה המיוחד,[48] והביטאון המקומי העוסק בכך,[49] מבליט נדבך נוסף. גם הד המחלוקת המלווה את הצורך בהקמת שתי אנדרטאות דווקא בשטח כה קטן מחזק את המודעות לזיכרון ולחוויית מימושו.

בדרכה שלה גם קריית היובל - כשכונה וכקהילה - מתמודדת עם שאלת ההנצחה.[50] נתוני המוצא ב'שטח' - שמות רחובות, נוכחות מבנים היסטוריים, אנדרטאות ואבני זיכרון הקשורים למקום מועטים לאין ערוך מאשר בבית הכרם. המשקל של קריית היובל בתוך סיפור העל הציוני גם הוא פחות בהרבה, למצער בכל הקשור ל'תקופה ההרואית'. אם כי דברים רבים נותרו פתוחים לפרשנות, ובשאלות של הנצחת ההתמודדות עם דפוסי חיים של עולים חדשים וצאצאיהם, דפוסים המתגלים מהתבוננות באדריכלות מסוימת המאפיינת את תקופת העלייה וההתאקלמות, עדיין לא נאמרה המילה האחרונה. אמת, אינני רואה את הרגע ש'בלוק', 'אזבסטון', או 'שיכון רכבת' יוכרז כאתר לשימור מעוטר ב'שלט כחול' מסביר, אופייני, אך ה'מקומות' הללו הונכחו בספרות החדשה לסוגיה, ובמובן זה הם 'קיימים מאוד', גם אם לא הונצחו רשמית.

תפקיד מרכזי בדיון זה נודע לאנדרטה לנופלים. כאמור, בבית הכרם יש שתי אנדרטאות מרכזיות בגנים המכונים בשמות הקשורים בזיכרון, לעומת זאת בקריית היובל אין אנדרטת זיכרון מרכזית. נציין כי בהיעדר אנדרטה מרכזית שכזו בקריית היובל, טקסי זיכרון שמתקיימים 'בחוץ' - מחוץ למבנים, ביום הזיכרון מתנהלים - בין השאר - ב'גן ההרפתקאות' במה שמצטייר כאתר זמני מיוחד לאותו הערב (להלן). כאן המקום להדגיש כי דווקא בשכונות חדשות שאינן נחשבות כשכונות יוקרה כמו קטמון ו'שמואל הנביא', הוצבו אנדרטאות שכונתיות. על האחרונה כתב עוז אלמוג:

47 דמויות בולטות בהדרכת הסיורים: אפרים שלאין ונעמי שוט.

48 דווח לי על פעילות לילדי כיתות ה-ו מבית הספר ששמעו הרצאות בענייני סיפורי מלחמה וגבורה הקשורים בבית הכרם שהתקיימו עבורם בסמינר (ניסן, תשס"ט). הנושאים במהלך השנים היו: 1) כג יורדי הסירה - קשור לאריאל טמס; 2) מניף הדגל על הכותל המערבי - הצנחנים יצאו מבית הכרם; 3) לוחמת מגדוד שער הגיא - הייתה תלמידה בסמינר; 4) בן השכונה שהיה מאותת בתחנת האיתות של בית וגן הסמוכה; 5) אח של אחד מן ה-לה - יצאו מבית הכרם. הכיתות הנמוכות יותר עורכות טקס באנדרטת העשרים.

49 למשל, מאמרה היסודי של נעמי שוט, בכל דור.

50 ריאיון עם רב השכונה, הרב דוד שמחון, שהוא גם רב בית הכנסת 'בית שלמה' שהוגדר כבית הכנסת המרכזי בשכונה, התמקד בעיקר ב'יום הזיכרון' (אדר, תשס"ט).

[...] משמשת האנדרטה גם תו זהות מקומי. במובן זה היא לא רק דגל לאומי, אלא דגל המבטא גם לוקאל פטריוטיזם וגאווה מקומית [...] לדוגמא: לבני שכונת שמואל הנביא בירושלים, המנציחה את חללי השכונה במערכות ישראל, מניפה בעקיפין את דגלה של השכונה, מחדדת את הדיפרנציאציה בינה לבין השכונות האחרות, ומסמנת בעקיפין את יוקרתה, בבחינת: 'ראו כמה מבנינו הוקרבו על מזבח המולדת'.[51]

דברים דומים ניתן לומר על שכונת קטמון,[52] אולם בשלב זה לא על קריית היובל. אפשר לשער כי היעדר אנדרטה שכזו משפיע על דרכי ההנצחה וההזכרה האחרות.

למעשה, הזיכרון הוא טקסט; אחד המאפיינים הבסיסיים שבטקסטים מהסוג הזה הוא התיעוד והרישום. קשה שלא לדעת מיהם הנופלים של בית הכרם. בצד הזכרתם במצבות השונות, תועדו נופליה של בית הכרם גם בספר 'ארבעים שנה לבית הכרם' בפרק מיוחד שכותרתו 'על הבנים שנפלו בגבורה זכרונם לברכה'.[53] זו בהחלט תופעה מיוחדת שאינה רווחת בספרי שכונות אחרים.[54] בספר הם מסודרים שם לפי סדר האלף-בית, זוכים לערכים בסדר גודל של עמוד אחד, (חלק קיבל רק מספר קטן של שורות) בתוספת תמונה.[55] לעומת זאת בקריית היובל, כך עולה מבירורי (המתבסס בין השאר על דברי רבה של השכונה הרב דוד שמחון; הדברים אוששו בשיחות שונות שניהלתי עם גורמים שונים במתנ"סים), אין עדיין רשימת נופלים מוסכמת ומסודרת. אומנם, אנשים מגיעים לשיעורו של הרב בבית הכנסת 'בית שלמה' ביום הזיכרון, מציגים את עצמם וכך הולכת ונוצרת רשימה של נופלים; במקביל במתנ"סים מוזמנות משפחות שכולות להשתתף ולשאת דברים, אך עדיין אין התגבשות לרשימה רשמית במובן הפשוט.

יחד עם זאת, גם אם לא הכול מקובע בדפוסים קבועים של מנהג ומסורת מקומית, זיכרון לנופלים במובנו הישראלי והדתי מתקיים בקריית היובל. ברמה הקהילתית שכונתית, מרכזי הכובד החשובים הם בית הכנסת והמתנ"סים (כאמור לעיל, אינני נכנס כאן לבתי

51 אלמוג, אנדרטאות, 1991, עמ' 185.

52 תיאור האנדרטה: נמצאת בחצר 'מרכז קהילתי גוננים', רחוב רבי אליעזר הגדול. בכניסה שלט אבן: "אנדרטה לזכר חללי הקטמונים / שנפלו במערכות ישראל / הוקמה בסיועם של האחים נ. אלה ובניו". פירמידה של גרניט בהיר עם חלונות משולשים. מאחוריה לוח זיכרון - לוח גרניט שחור עם שמות הנופלים לפי סדר הא"ב והפסוק המפורסם 'הצבי ישראל על במותיך חלל'.

53 קדרי, בית הכרם, עמ' 327-343.

54 בספר קריית משה שהתפרסם לאחרונה (רודיק וברזובסקי, קרית משה), יש בזיכרונות המובאים שם התייחסות לאירועי המאורעות והמלחמות וחלליהם, אך אין בו פרק מיוחד לנופלים.

55 למשל שמעון לס שהוזכר כאן מספר פעמים - סופר בקצרה על חברותו בעין חרוד נפל בעת העבודה וקבורתו בעין חרוד (קדרי, בית הכרם, עמ' 337). ניכר ניסיון להדגיש את מעלותיו, אך מורגש שחסרים פרטים בסיסיים.

ספר ומרכזי תנועת נוער). אשר לטקסי זיכרון, הללו מתחילים למיטב התרשמותי ללבוש צביון משלהם. לבית הכנסת בקריית היובל נודע בעיצוב הזיכרון הזה מקום חשוב. ביום הזיכרון מעביר רב השכונה הרב דוד שמחון שיעור לזכר הנופלים בבית הכנסת 'בית שלמה' (נתפס כבית כנסת מרכזי בשכונה), המתקיים אחרי תפילת מנחה של ערב יום הזיכרון (שעה 18:45) בנושאים 'זיכרון ושכול' או 'וארא מתבוססת בדמייך' וכדומה. בשעה 19:45 מתקיימת תפילת ערבית עד 20:00, ואז עם השמעת הצפירה יורד הציבור ל'גן ההרפתקאות' (חלק מפארק דניה) לטקס שבו משתתפת גם תנועת הצופים. ביום הזיכרון תשס"ט התקיים טקס בפארק דניה שאורגן על ידי המתנ"ס (טקס מקביל התקיים גם במתנ"ס עין כרם), באחריות מרכז 'יובלים'. הרב ניסה לשלב את תנועת בני עקיבא ותנועות נוער אחרות, אך לא תמיד עלה בידו; לתנועות אלו, מסתבר, יש חדרי הנצחה משלהן והם מרוכזים בטקסים שסובבים סביב ההשתייכות התנועתית. מעניין כי רב השכונה, אין דעתו נוחה מהנצחה פרטנית עד כדי כך, אך הוא בהחלט מוכן לקבל הנצחה ברמה שכונתית.[56] יחד עם זאת גם אם 'בית שלמה' מוצג כבית כנסת מרכזי, הוא איננו בולט במיוחד בחיים הדתיים במקום. אופייה החברתי המגוון של קריית היובל בהווה, שכונה שיש בה נוכחות חרדית חזקה, מוביל לשגשוגם של בתי כנסת שאינם משתפים פעולה עם דגם ההנצחה הזה.[57]

המהלך ההשוואתי המתבצע כאן מחזיר אותנו לבית הכרם; בית הכנסת המרכזי בבית הכרם הוא אכן מרכזי במיקומו ובמעמדו הבולטים על רקע מיעוט בתי כנסת בשכונה.[58] מדובר בבית כנסת של קהילה שמפגינה מודעות עצמית ופעילות קהילתית נרחבת בכל ימות השנה.[59] בהקשר הנידון הוא ספוג באווירת בית הכרם; יש בו הזכרה מסודרת לנופלים בני השכונה, לא רק ביום הזיכרון, אלא גם בכל המועדים שבהם נאמרת תפילת 'יזכור'. בתפילות אלו מוקראת בציבור רשימת נופלי השכונה ממגילת קלף מרשימה שכותרתה: "הנופלים במערכות ישראל [...] בניה ותושביהם של שכונת בית הכרם [...]". הכתיבה באותיות סת"ם מדגישה את הקלסתר הדתי של המסמך הזה. מבחינת הסדר הרשימה

56 בלשונו בריאיון עמי: "דבר שהוא מאוד לא לטעמי שכל אחד יש לו את הנופלים ואין בשכונה אתר שמציין את כל הנופלים מהשכונה בלי הבדל מאין בא ומהי רמת אמונתו כי בשעה זו כולנו עם קדושי עליון אלה שנפלו על קדושת העם והארץ" (אדר תשס"ט).

57 בלשונו העדינה של הרב שמחון בריאיון עמי: "יש רבנים שלא שרתו בצבא ולא רואים שרות זה ערך מצוותי של מסירות נפש שאין למעלה ממנה".

58 במרכז השכונה יש בית כנסת בבית האבות 'תפארת בנים' ברחוב החלוץ. יש מספר בתי כנסת בשולי השכונה וביפה נוף.

59 לענייננו חשובות חוברות וספרי יובל המתפרסמים במסגרת בית הכנסת, וגם עלונים סדירים שיש בהם פינות הקשורות לשכונה ולקורותיה.

מועתקת מהאנדרטה המרכזית בגן העשרים ופותחת בשמעון לס (ויש כמובן תוספות); ואם אנדרטה מציינת לא-אחת ממד לא-דתי של הזיכרון, נוצר כאן שילוב מעניין בין המסורת הדתית לבין ההנצחה החילונית, שילוב שאופייני, מסתבר, לבית הכרם.

למה דווקא בית הכרם? מדוע דווקא בית הכרם הפכה למעין שמורת הנצחה גדושה שכזו? לכאורה להשוואה המתבצעת כאן פתרונים; לקראת סיום דיוננו עולה הבחנה ברורה בין שכונה 'חדשה' במובן של 'אחרי הקמת המדינה', מאוכלסת בעולים חדשים ושמאפייניה הסוציו אקונומיים והתרבותיים - עד כמה שניתן לדבר במונחים אלה - נגזרים מכך, לבין השכונה הוותיקה. לכאורה, זהו פשר ההבדל ביניהן; דפוסי ההנצחה הייחודיים של בית הכרם מתנקזים למאפייניה של השכונה הוותיקה. אולם הדברים מורכבים כמדומה יותר מכדי להביעם רק באמצעות ההבדל בין ותיק לחדש. ברור שמצבה של בית הכרם שונה לחלוטין גם מזה של קריית משה ובית וגן השכנות שעל 'ותיקותן' אין עוררין, ובהן לא התפתחו דפוסי הנצחה אינטנסיביים כל כך. הניסיון להצביע על גורם המפתח שהוביל למעמדה זה איננו פשוט. לבית הכרם לא היה קרב ייחודי לה, (היא הוטרדה באש יחד עם יפה נוף ובית וגן מחר' חמאמה[60]), ושלא כשכונות אחרות בירושלים, אין בה אנדרטה של הנופלים בה עצמה.[61] יש בה התפתחות מעניינת של מסורת הנצחה המתבססת על גורמים מוכרים שבה התפתחו בעוצמות ובשיעורים חזקים במיוחד. מדובר במהלך כולל של התפתחות תרבותית שאינני יכול להצביע על קישור כל פרט ופרט שבו להנצחה במובנה הספציפי ולציין בירור מה הוביל למה, 'מה הביצה ומה התרנגולת'. אך בסך הכול ניתן באופן כללי לדבר על מקומיות חזקה ומתמשכת מסוג מיוחד שהתפתחה בבית הכרם החובקת גם את מי שלא היה בדיוק מקומי במובן המקובל. זה היה כרוך בהתפתחות ספרות שמחזקת את המקומיות הזו, ובנסיבות הישראליות והציוניות הידועות 'גאוות היחידה' מתקשרת להנצחה. יחד עם זאת אפשר שמוקדם לנבא, אך בקריית היובל יכול להתפתח דגם הנצחה שכונתי שלא יכול להיות דומה לבית הכרם (לדידי, אף אין זה רצוי שיהיה כך), אך עשוי להיות ייחודי; אם יגבר הרצון להנציח בדרך כלשהי בשטח (חללי הפיגועים מונצחים בשכונה בשיעור ניכר באופן יחסי), ואם הספרות ההולכת ונוצרת בזיקה לשכונה תתייחס לכך, הרי אפשר שהמודעות לצורך בהנצחה הקיימת במתנ"סים ובאותם בתי כנסת המקפידים על כך אכן תפתח דגם הנצחה שכונתי. אכן, קשה שלא לגלות עניין בקריאת קטעים מספרו של 'אגדת רחוב אורגוואי'

60 כתבה על כך נעמי שוט במאמר מרגש לטעמי 'עודד עודנו חי' ב'עת הכרם' ובו היא מספר על מפקד פלוגת יהונתן (גדנ"ע) שכבשה את הרכסים שלימים ייקראו 'הר הרצל'. ביטאון בית הכרם מנציח אפוא גם את הר הרצל.

61 כדוגמה ניתן להביא את האנדרטה לזכר נופלי 'דרום ירושלים': "מצבת זיכרון / למגיני ירושלים / שנפלו בקרב לשחרור דרום העיר / כבוד לזכרם/ תש"ט 1949". צורתה פשוטה, שוכבת; מקבלת מטען משמות הרחובות מסביב המזכירים את ענייני מלחמת השחרור, בראש ובראשונה רחוב 'כובשי קטמון' שבו ממוקמים הגן והאנדרטה.

(לעיל) לנוכח השלטים המנציחים את הזדהות נציגי אורגוואי עם ישראל ברחוב הנושא את שמה של מדינה זו. גם נוכחות יוצאי השואה בספרו מקבלת משמעות מעניינת לנוכח בית הכנסת המנציח את זכרם בסביבה זו עצמה. שאלה בפני עצמה היא ההנצחה של 'התורמים'. תורמים ששמם חקוק על אבן ביקשו מן הסתם להנציח את עצמם, לא לנו לשפוט את הצורך האנושי הזה, אך ריבוי אתרי ההנצחה מן הסוג הזה מנציח גם צורת התפתחות מסוימת של המרקם האורבאני. ההישענות על תרומות אומרת משהו על עברה של השכונה, וגם עבר זה ראוי להנצחה. והשאלה כמה פעמים מוזכרת 'ניו יורק' (או קהילות תורמות אחרות) באבני ההנצחה בשכונה, קשורה לממד עמוק של מנגנוני ההנצחה בישראל בכללותה. בזיקה לכך נמצאים בנייני הציבור בשכונה. אין הם קשורים בהכרח לפרשיות מרתקות ומסעירות, אך גם בהתייחסם ל'יום קטנות', הם משקפים פיסות חיים אופייניות, ומי יתקע לידינו שבעתיד לא יאבו לבחון אותן ולהכירן.

אתגר ההנצחה מובנה כמדומה בירושלים בירתו הנצחית של עם ישראל; אתגר - משום שדווקא בגין התפיסה בדבר נצחיותה המהותית, אין זה פשוט להתקשר אל נצחיות זו באמצעות הנצחות משניות חשובות ככל שיהיו. דרך אחת להתמודד עם הפרובלמטיקה הזו היא ההימנעות לקיים הנצחה משנית בעיר באתרים שחשיבותם הלאומית והדתית רבה ועצומה (הכותל, הכנסת).[62] אחת הדרכים שבהן מתפרק מתח בסיסי זה היא ההנצחה השכונתית; כביכול, לא ירושלים כמכלול מושמת במוקד אלא חלק ממנה - השכונה. זלי גורביץ' כתב:

> [...] אין זה אומר שבירושלים לא מתנהלים החיים ככל חיים במקום הקטן. רמות אשכול, מחנה יהודה, בית הכרם, שמואל הנביא, בית וגן, עמק רפאים, הם מקומות ישראליים שוקקים חיים. אולם הישראליות אף פעם לא עיכלה את ירושלים עד הסוף. ירושלים נותרה בלתי-בלועה בטוטליות הישראלית. יש בה התנגדות שאינה ניתנת למחיקה, שאינה נטמעת בתוך הישראליות, שאינה נתונה ב'כיס' שלנו.[63]

62 מי יעלה על דעתו להקים אנדרטה סמוך לכותל? אך השאלה היא באיזה רדיוס סביב הכנסת מותר להנציח ואת מי היא מעניינת.

63 גורביץ' על המקום, עמ' 69-70. בניסוחו של יהודה האזרחי: "צביונה של ירושלים החדשה, במאת השנים הראשונות של קיומה ניתן לתיאור בכללו במילה - שכונות. העיר לא הוקמה כחטיבה אחת הגדלה ומתפתחת בהדרגה, בדרך זו או אחרת, אלא כאילו תוך גיחות חוזרות ונישנות; כל גיחה הטביעה את חותמה המיוחד על נוף ההרים וכאילו בראה בו עולם קטן, חדש ויחיד במינו [...] דומה היה אפוא, שירושלים אינה עיר אלא גיבוב של עולמות. כל שכונה משכונותיה היא עולם מובדל ותחום בפני עצמו. [...] זו רבגוניותה של ירושלים, וזה אף אחד מסודות יופיה [...]" (האזרחי, ירושלים, עמ' 254-255).

'המקום הקטן' הישראלי יכול להיות מובחן על רקע המקום הגדול 'המקום' - על ידי ההנצחות המיוחדות לו. אכן, בית הכרם יכולה להציע דגם ישראלי ציוני מאוד שמצטיין בלוקל-פטריוטיות המבדלת אותו מקדושתה העוטפת של ירושלים - 'המקום הגדול' המשפיעה על אופני ההנצחה שלו. דא עקא, בלב בית הכרם של היום נמתח רחוב הרצל המוביל להר הרצל מהאתרים הכלל לאומיים ביותר שניתן להעלות על הדעת. ברחוב הרצל, במרחק פסיעה משכיות החמדה של בית הכרם ממוקמת כיכר דניה (שאותה לא סקרנו במאמרנו) ובה הוצבה האנדרטה דמוית הסירה להנצחת פרשת הצלתה של יהדות דנמרק על ידי העברתה לשבדיה. במרחק פסיעות משם נמצא בית הקברות הצבאי, ובו נכלל גם אריאל טמס, בן בית הכרם, באנדרטה הכוללת של כ"ג יורדי הסירה. הנה כי כן גם בהקשרים של זיכרון בית הכרם לא יכולה לחמוק מחיבוקה של ירושלים.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

אלמוג, אנדרטאות — ע' אלמוג, "אנדרטאות לחללי מלחמה בישראל ניתוח סמיולוגי", **מגמות לד** (1991), עמ' 179-210.

גורביץ, על המקום — ז' גורביץ, **על המקום**, תל-אביב תשס"ז.

גפני, מאבק — ר' גפני, "מאבק על בית הכנסת", **מקור ראשון - שבת**, (16.2.2007), עמ' 11.

דביר, בית הכרם — דביר, "בית הכרם פושטת צורה ולובשת צורה", בתוך: ש' קדרי (עורך), **בית הכרם בת הארבעים**, ירושלים תשכ"ו, עמ' 311-314.

האזרחי, עיר אבן ושמים — י' האזרחי, **עיר אבן ושמים**, תל אביב תשכ"ח.

האזרחי, ירושלים — י' האזרחי, **ירושלים אשר בחרתי**, ירושלים תשל"ב.

וייץ, העץ והשיח — י' וייץ, "העץ והשיח - משאת בית הכרם", בתוך: ש' קדרי (עורך), **בית הכרם בת הארבעים**, ירושלים תשכ"ו, עמ' 135-144.

זהבי, קרית היובל — א' זהבי, "בין קריית היובל לעיר גנים - קריאה ב'המצב השלישי' וב'עקוד' ", **מאזניים** סח (1991), עמ' 26-28.

זהרוני, עין חרוד — א' זהרוני, **בית הקברות של עין חרוד**, תל-אביב תשמ"ג.

זיו, שער הרצל — י' זיו, "שער הרצל", **עת-מול** 6 (182) (תשס"ה) עמ' 12-13.

טמקין, שירי ירושלים — מ' טמקין, **שירי ירושלים**, ירושלים 1969.

לוי-שחם ובן דב, משיכון לשכונה — א' לוי-שחם וע' בן דב, "משיכון לשכונה - פרויקט גמר - שיכון ברזיל - אולסבנגבר בקרית היובל ירושלים", **סטודיו**, 109, 1999, עמ' 54-59.

מזור, מקרא לציונות — ל' מזור, "בין מקרא לציונות - התפיסה השבטית של המרחב המשתקפת בשמות יישובים מהעשור הראשון למדינה", **קתדרה** 110 (תשס"ד), עמ' 101-122.

מזרחי, בית הכנסת — ח' מזרחי, "בית הכנסת של בית הכרם", בתוך: ש' קדרי (עורך), **בית הכרם בת הארבעים**, ירושלים תשכ"ו, עמ' 146-150.

מזרחי, בישישים חוכמה — ח' מזרחי, **בישישים חכמה: ארבעים סיפורים עם מפי יהודי פרס**, חיפה תשכ"ז.

סבתו, בואי הרוח — ח' סבתו, **בואי הרוח**, תל-אביב 2008.

סיון, דור הולך — ר' סיון, "דור הולך ודור בא", בתוך: ש' קדרי (עורך), **בית הכרם בת הארבעים**, ירושלים תשכ"ו, עמ' 228-232.

סילמן, לכו נרננה — ק"י סילמן, **לכו נרננה**, ירושלים תרפ"ח.

פרשת החגיגה — **פרשת החגיגה: להנחת אבן היסוד לבניין בית המדרש למורים העברי בירושלים**, ירושלים תרפ"ז (הוצאת ועד הבניין של בית המדרש למורים העברי).

עזריהו, כוח הזיכרון — M. Azaryahu, "The Power of Commemorative Street Names", *Environment and Planning D, Society and Space*, (1996), pp. 311-330.

עמיחי, פתוח — י' עמיחי, **פתוח סגור פתוח**, ירושלים, תל-אביב תשנ"ח.

פארק, העיר — ר' פארק, "העיר: הצעות לחקירת ההתנהגות האנושית בסביבה האורבנית" **אורבניזם – הסוציולוגיה של העיר המודרנית**, (תרגמה: מ' קראוס), תל-אביב תשס"ז.

קדרי, בית הכרם — ש' קדרי (עורך), **בית הכרם בת הארבעים**, ירושלים תשכ"ו.

קלוגר, שכונות — ב' קלוגר, **ירושלים שכונות סביב לה**, ירושלים תשל"ט.

קלינוב, משוט — י' קלינוב (עורך), **משוט בישראל**, תל-אביב תשי"א.

רודיק וברזובסקי, קרית משה — י' רודיק וג' כהן ברזובסקי, **קרית משה – תולדות שכונת קרית משה ובית הכנסת 'אהל יצחק' בירושלים**, ירושלים תשס"ח.

שוט, בכל דור — נ' שוט, **בכל דור ודור – הנצחה וזיכרון של הנופלים במערכות ישראל בשכונת בית הכרם**, ירושלים תשס"ט.

שטרית, שירים — ס"ש שטרית, **שירים באשדודית**, תל-אביב 2003.

שלו, גבריאל תירוש — י' שלו, **פרשת גבריאל תירוש**, תל-אביב תשכ"ח.

שלו, יונה ונער — מ' שלו, **יונה ונער**, תל-אביב תשס"ו.

שמיר, הנצחה — א' שמיר, **הנצחה וזכרון**, תל-אביב תשנ"ז.

שמעוני, אידיליות — ד' שמעוני (שמעוניביץ) **ספר האידיליות**, תל אביב תש"ד.